

Horváth Jenő

**Olaszország Kelet-Közép-Európa
politikája 1918-tól napjainkig**

GROTIUS E-KÖNYVTÁR

2006

Sorozatszerkesztő
Horváth Jenő

A kötet szerzői jogvédelem alatt áll. Annak teljes vagy részleges másolása, papír alapú vagy elektronikus felhasználása csak a szerző és a kiadó előzetes írásbeli engedélyével lehetséges.

© Horváth Jenő

© www.grotius.hu

Horváth Jenő

**Olaszország Kelet-Közép-Európa
politikája 1918-tól napjainkig**

GROTIUS E-KÖNYVTÁR

2006

Tartalom

1. A liberális érában (1918–1922) / 5
  2. A fasiszta korszakban (1922–1943) / 13
    - 2.1. „Együtt táncolunk a báránnyokkal, együtt üvöltünk a farkasokkal” (1922–1925) / 13
    - 2.2. A „mérsékelt revizionizmus” (1925–1929) / 19
    - 2.3. „A Rajnánál Franciaország ellen vagyunk, a Dunánál Franciaországgal” (1929–1936) / 27
    - 2.4. Szövetségben náci Németországgal (1936–1943) / 37
      - 2.4.1. A Berlin–Róma tengelytől az „Acélpaktumig” / 37
      - 2.4.2. A világháborúban / 42
  3. A kapitulációtól a békeszerződésig (1943–1947) / 47
  4. A háború utántól napjainkig / 54
    - 4.1. A „hidegháború leghidegebb” évei / 54
      - 4.1.1. Az olasz külpolitika atlanti és nyugat-európai pillérének kialakulása / 54
      - 4.1.2. A Kelet-Közép-Európa politika / 57
    - 4.2. Egy pragmatista középhatalom az olvadás, az enyhülés és a „kis hidegháború” éveiben / 61
    - 4.3. A hidegháborús világrend összeomlása és az első köztársaság válsága (1989–1993) / 68
    - 4.4. A második köztársaság – Berlusconi-től Berlusconiig / 72
- Rövidítések, hivatkozások / 77

1. A liberális érában (1918–1922)

Olaszország az első világháború előtt Európa egyik legfiatalabb állama volt, 1911-ben még csak az ötvenedik születésnapját ünnepelte. Valójában azonban még ezt az ünnepségsorozatot is előrehozták, hiszen Velence csak 1866-ban szabadult fel a Habsburg-fennhatóság alól és Róma csak 1871-ben lett az ország fővárosa. A fiatal és gyenge olasz állam előtt a megoldandó gazdasági, szociális és kulturális gondok sokasága tornyosult. Sokan úgy gondolták, hogy ezek jelentős része abból ered, hogy még mindig nem fejeződött be az országegyesítés, hiszen osztrák és francia kézen fel maradtak még fel nem szabadított területek (terra irredenta), Dél-Tirol, Isztria, Dalmácia, Nizza, Savoia. A XIX. század utolsó évtizedeiben megerősödő irredentizmushoz társult a külpolitikai programmá változó imperializmus is. A fiatal, türelmetlen és gyenge Olaszország szeretett volna nagyhatalom lenni, mindenekeelőtt a Mediterráneumban, és gyarmatokat is akart magának. Részben persze a szegénységtől szeretett volna így megszabadulni, hiszen a nyugat-európai hatalmakhoz képest Olaszország nagyon is szegény volt. Mindenekeelőtt a „túlnépesedés” gondjaival küszködött. Irritálta az olaszokat, hogy a franciák sokkal jobban éltek, ráadásul a „latin nővér” újra meg újra éreztette is a felsőbbségét. Sokan elfogadhatatlannak tartották, hogy az országot körülvevő Földközi-tenger – a „mi tengerünk” – angol, francia és török kézen legyen, csak azért, mert az egységes Itália későn született meg, s így lekéste a gyarmati osztozkodást. Ha hajlott is volna Olaszország a két nyugati hatalommal való együttműködésre, azok egyáltalán nem kívánták a hatalmi viszonyok átrendezését az olaszok javára a Mediterráneumban.

Kínálkozott más lehetőség is, a két közép-európai hatalommal, az Osztrák–Magyar Monarchiával és a Németországgal való együttműködés. Róma végül is ezt választotta: 1883-ban csatlakozott kettős szövetséghez, amely így hármas szövetséggé bővült. Ezzel a kötéssel nem kellett lemondani a földközi-tengeri és afrikai ambíciókról, ellenben fel kellett adni a „Risorgimento befejezésére”, a Dél-Tirol, Trieszt, Dalmácia megszerzésére irányuló terveket. Róma a hármas szövetség megkötésével választott ugyan a nagyhatalmak között, az olasz külpolitika számára azonban nem szűnt meg az a dilemma, hogy melyik koalícióban is van igazán az ország helye. Minden valamire való, előre néző olasz államférfi látta ugyanis, hogy a német kolosszus fenyegetésével szemben valójában Olaszországnak a nyugati hatalmak oldalán lenne a helye. Rövidtávon azonban többet nyomott a latban, hogy időközben halványultak az Ausztriával szembeni függetlenségi harc emlékei és erősödtek a két országot egybe kapcsoló szálak, a közös vallás, a gazdasági kapcsolatok, a kulturális és életmódbeli hasonlóságok alapján. Végző soron Olaszország sokkal közelebb állt Ausztriához – a gazdasági fejlettség színvonala, az agrártársadalmában meglevő hatalmas belső feszültségek, a lakosságnak a politikai életben való korlátozott részvétele, a politikai

pártok gyengesége tekintetében is –, mint Franciaországhoz vagy Angliához. A külpolitikában mindez azzal járt, hogy Róma megkötötte ugyan a hármas szövetséget, a kötetést azonban úgy értelmezte, hogy nem kell lemondania a hatalmi koalíciók közötti ellentétek kihasználásáról, s nem mondott le a koalíciók közötti egyensúlyozás lehetőségéről sem.¹ A hármas szövetség 33 éve alatt – Bülow kancellár szavaival – Itália folyton a szövetségen kívüli és a vele szembenálló hatalmakkal, elsősorban Franciaországgal „valcerezett”. Ráadásul még „félre is lépett”: titkos szövetségeket kötött Párizssal és Szentpétervárral. A nagyhatalmi egyensúly éveiben ez a külpolitika vajmi kevés hasznot hozott, amikor azonban az első világháború előtti utolsó években megbomlott az egyensúly, valamit mégiscsak.

1911-ben a második marokkói válság időszakában, amikor a világ a francia–német konfliktusra figyelt, Olaszország váratlanul hadat üzent az akkor már agonizáló Oszmán Birodalomnak. Az olasz–török háború mindössze néhány hónapig tartott, majd a lausanne-i békeszerződés (1912. október 18.) értelmében Olaszország kiterjesztette az uralmát a két líbiai török tartományra, valamint az égei-tengeri, görögök lakta Dodekánosz-szigetekre. A Balkánon azonban szinte lehetetlennek látszott az expanziós törekvés érvényesítése, mert a félszigetet ellenőrző nagyhatalmak nem tűrték Olaszország terjeszkedését, még a legszegényebb szögletben sem, miként az Albánia autonómiájáról (1912), majd a függetlenségéről (1913) folyó tárgyalások mutatták.²

Az első világháború kitörésekor Olaszország – az általános elvárásokkal ellentétben – nem lépett be a háborúba a központi hatalmak oldalán, hanem semleges maradt, majd titkos szerződést kötött az antanttal (London, 1915. április 26.). A szerződés jegyében hamarosan felmondta a hármas szövetséget, hadat üzent az Osztrák-Magyar Monarchiának, majd több mint egy évvel később Németországnak is (1916. augusztus 27.). A londoni szerződés – amolyan adásvételi szerződésféle volt – rögzítette, hogy Olaszország mit kap a győzelem után: Ausztriától Dél-Tirolt, Triesztet és környékét, az egész Isztriát, Észak-Dalmáciát (Spalatóig) a szigetekkel; Albániára vonatkozóan pedig azt írták le az egyezségben, hogy Olaszország látja majd el a kisebbre szabott, de önálló államként tervezett ország külképviseletét.³ A szerződés érintette az Oszmán Birodalom háború utáni felosztásából származó olasz részesedést is, amelyet jelentős mértékben megnövelt a San Giovanni di Moriana-i angol–francia–olasz megállapodás (1917. április 17.).⁴ Összességében azt lehet mondani, hogy – a többi hadviselő félhez hasonlóan – a háborúba belépő Olaszország sem tűzte ki célul az európai hatalmi viszonyok felforgatását, csupán a korábbi erőviszonyoknak a maga javára való korrigálását, részbeni módosítását akarta.

Az antant győzelmével Versailles-ban az olasz delegáció az Amerikai Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal formálisan egyenrangú hatalom képviselőjeként jelent meg a béketárgyalások asztalánál, valójában azonban Olaszország – gazdasági és katonai erejét, lakosságának számát tekintve – nyilvánvalóan nem volt egy „súlycsoportban” az igazán „nagyokkal”. Továbbá, eleve

---

A szerző ezúton is szeretne köszönetet mondani Pritz Pálnak és Borhi Lászlónak a kézirat elkészítése során adott értékes tanácsokért és kiegészítésekért.

¹ Az olasz történetírásban egység megszületése utáni első évtizedek külpolitikájának „klasszikusnak” számító áttekintése Chabod 1971.

² Ezeknek az éveknek a külpolitikáját áttekintő jelleggel tárgyalja Botsworth 1985. Albániáról lásd Pastorelli 1970. 1–5., Réti 2000, 38–42.

³ Toscano 1934., Pastorelli 1970, 1–36.

⁴ Toscano 1936, Riccardi 1992.

„partikuláris” hatalom volt, több szempontból is: részben a földrajzi elhelyezkedéséből, részben a háborúból eredően. Hiszen az olasz hadsereg a háborúban nem a központi hatalmak főereje, Németország ellen harcolt, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia seregei ellen. Hasonlóképpen sajátos helyzetbe került a béketárgyalásokon is: míg a többieket Németország sorsa érdekelte leginkább – a párizsi tárgyalások fő kérdése a német békeszerződés volt –, addig Rómát mindenekelőtt az foglalkoztatta, hogy mi lesz Ausztriával és az összeomló Monarchiával, miként érvényesíthetné Ausztriával szemben és a Duna-medencében a követeléseit. A többi antant hatalomhoz képest gyenge Olaszország lehetőségeit növelte, hogy az őt leginkább érdeklő kelet-közép-európai térség három nagyhatalma (az Osztrák–Magyar Monarchia, Oroszország és az Oszmán Birodalom) összeomlott a világháborúban, továbbá az is, hogy Németország a talpon maradt ugyan, de számítani lehetett arra, hogy a veresége nyomán jó időre sokat veszít majd a korábbi szerepéből. Úgy látszott, hogy a Duna-medencében és a Balkánon keletkezett hatalmi vákuum páratlan lehetőségeket kínál Olaszország számára.

1919 elején Vittorio Emanuele Orlando kormányának (a külügyminiszter Sidney Sonnino), hasonlóan a többi antant hatalom kormányához, nem volt világos és véglegesnek tekinthető elgondolása Kelet-Közép-Európáról. Az olasz külpolitika azonban egyértelműen arra irányult, hogy Itália nagyhatalmi státusát valóságossá tegye, és a jövőre nézve megalapozza. A legfelső vezetés arra mindenképpen számított, hogy realizálja a londoni szerződést, és kihasználja az olasz gazdasági és politikai expanzió számára – a fentebb említett – kedvező lehetőségeket.⁵ Egyáltalán nem ígérkezett azonban ez könnyűnek, mert az egész térség rendkívül zavaros állapotba került, minden felfordult, a régi és az új nemzeti és nemzetiségi ellentétek kirobbanása közepette hirtelen új államok egész sora, valóban „Új Európa” született ebben a régióban. Ráadásul a háború végére Franciaország itt is domináns helyzetet alakított ki magának, és Nagy-Britannia számára sem volt érdektelen, hogy miként alakulnak az itteni erőviszonyok. Olaszország nagyhatalmi vetélytársainak mozgásterét növelte, hogy nekik nem voltak területi követeléseik a térségben, így valamennyi új állam barátaként léphettek fel, ellenben Olaszország – főként a dalmáciai területi aspirációi miatt több állammal szemben is, ha nem ellenséges, de mindenképpen ellentmondásos, problematikus szerepbe került.⁶

A világháború végén a jelentősebb olasz hatalmi és politikai csoportosulásoknak a kelet-közép-európai térségre vonatkozó, lassan megfogalmazódó céljai és elképzelései nem mutattak túlságosan nagy eltéréseket. Azt lehet mondani, hogy még a szélsőséges nacionalista erők külpolitikai ambíciói sem mutattak sokkal messzebbre, mint a liberális uralkodó köröké. Inkább abban mutatkozott különbség, hogy az utóbbiak visszafogottabb, megfontoltabb, mérsékeltabb külpolitikát kívántak, mert tudatában voltak az olasz gazdaság gyengeségeinek, az olasz belpolitikai feszültségek külpolitikát bénító hatásának, és talán reálisabban felmérték az is, hogy a szövetségesek önzőek lesznek az osztozkodásnál. Az olasz expanzió iránya tekintetében már sokkal nagyobb volt a különbség: a liberális kormányok sokkal kevésbé tartották fontosnak az afrikai terjeszkedést, a gyarmatosítást, mint a szélsőséges nacionalisták, és igyekeztek elkerülni az Angliával való ütközéseket; a kelet-közép-európai térségen belüli figyelmüket pedig mindenekelőtt az olaszok által lakott területek megszerzésére, továbbá az adriai és a dunai térségre koncentrálták.

---

⁵ Orlando 1960.

⁶ Riccardi 1992.

Olaszország Párizsban a tárgyalóasztaloknál többet szeretett volna nyerni, mint amit Londonban kialakult, hamar kiderült azonban, hogy az írásba foglalt ígéretek se teljesülnek. Wilson amerikai elnök – az Egyesült Államok nem volt ott a Londonban szerződött felek között – egyáltalán nem támogatta a dalmáciai olasz terjeszkedést, a Fiuméra fölvetett olasz igényt pedig a franciák és az angolok sem.⁷ Amikor Orlando miniszterelnök tiltakozásképpen kivonult a konferenciáról, a nagyhatalmak kihasználták a távollétét, és eldöntöttek több Olaszországot is érintő kérdést: Kis-Ázsiában szabad kezet adtak a törökök ellen a görögöknek, akik elfoglalták Szmírnát, amelyre Olaszország is igényt tartott, s szintén az olasz miniszterelnök nélkül ismerték el a szerb–horvát–szlovén államot, amely szinte kilátástalanná tette a dalmáciai olasz igények realizálását.⁸

Közvetlenül a háború végén az olaszok Ausztriát tekintették a fő ellenségüknek és a mindenekelőtt felelősségre vonandó hatalomnak. Ausztria rovására magától értetődően követelték a londoni szerződésben rögzített területmódosításokat. Az osztrák békeszerződésben (Saint Germain, 1919. szeptember 10.) Olaszország meg is kapta Dél-Tirolt egészen a Brenner-hágóig, továbbá megszerezte Karintia és Krajna tartományok csekély részét, az Isztria-félszigetnek pedig a jelentős részét, Trieszttel együtt, továbbá a dalmát szigetek is Olaszországhoz kerültek.⁹ Ellenben nem sikerült realizálni a londoni szerződés mellé a háború végén hozzátett „plussz” követelést: Olaszország nem kapta meg Kelet-Isztriát, Fiuméval együtt, azokat a területeket, amelyek Fiume kivételével korábban szintén Ausztriához tartoztak, ezekre ugyanis Jugoszlávia aspirált. Az osztrák határok körül vitákban az olasz delegáció gyorsan felismerte, hogy Olaszországnak nem érdeke Ausztria túlságos meggyengítése. Így fellépett a Karintia és Stájerország déli részének megszerzésére irányuló jugoszláv törekvések ellen, már csak azért is, mert így jugoszláv ellenőrzés alá kerültek volna az a messzebbre tekintő olasz tervek szempontjából oly fontos Kelet-Közép-Európába vezető vasútvonalak is.¹⁰

Olaszország eleve nehezen viselte el a nagy délszláv állam, Jugoszlávia (hivatalos nevén Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) kialakulását, hiszen az Adriai-tenger keleti partjának jugoszláv birtokba kerülése több szempontból is akadályt jelentett az olasz expanziós tervek szempontjából. Egyrészt eleve kilátástalanná tehetette e tenger „olasz beltengerré”, „a mi belső tavunkká” való átalakítását; másrészt Jugoszlávia biztonságpolitikai szempontból is kihívást testesített meg, hiszen egy olasz–francia konfliktus esetén, a francia–jugoszláv szövetség keretében Franciaország Olaszország háta mögé kerül; harmadrészt a nagy délszláv állam nyilvánvaló fizikai akadályt jelent a dunai–balkáni térségbe való olasz gazdasági és politikai behatolás útjában. Jugoszlávia így a megszületésétől kezdve az olasz Balkán-politika középpontjába került, Róma tulajdonképpen majd az osztrák, a magyar, a román, a bolgár, de még a török relációt is nagymértékben az olasz–jugoszláv kapcsolat függvényeként kezelte, annyiban legalábbis, hogy amint ezek az országok szembe kerülnek a délszláv állammal, előbb vagy utóbb felértékelődnek az olasz külpolitikában. Az olasz expanziós törekvések ugyanakkor, paradox módon, készítő erőként hatottak a szerb–horvát–szlovén összefogásra, a jugoszláv állam megalakulására: a horvátok és a szlovének már a

⁷ Orlando 1960., Caccamo 2000, 38–40.

⁸ Caccamo 2000, 120–121.

⁹ A Brenner- és az Isztria-határ magával hozta a dél-tiroli német nyelvű, Udine, Gorizia és Trieszt megyékben pedig a szlovén kisebbség megjelenését a korábban etnikai szempontból szinte teljesen homogén Olaszországban.

¹⁰ Mosca 1974., Marsico 1979. 141–144., Caccamo 2000. 58–59., 71–72.

világháború alatt felismerték az olasz expanzió veszélyét, tudtak a londoni szerződésről is, az olasz expanzió számukra közvetlen fenyegetés volt, hiszen az Olaszországnak ígért adriai osztrák területeknek jelentős részben szlovén és horvát lakói voltak.¹¹

Az antanthatalmak – természetesen Olaszország kivételével – gyorsan elismerték az Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot, a határok kialakítása azonban már nem ment ennyire könnyen, azokat végül is az 1919–1920. évi békeszerződések határozták meg.¹² Jugoszlávia fő pártfogója Franciaország volt, amely a délszláv államot – Csehszlovákia Lengyelország és Románia mellett – kelet-közép-európai szövetségi rendszere tartóoszlopának tekintette. Több szempontból is: a német revansizmus ellen, a Habsburg-restauráció megakadályozására, az orosz bolsevik forradalom elszigetelésére, valamint a balkáni olasz aspirációk megakadályozására. Jugoszlávia rászorult Franciaország támogatására, hiszen hét szomszédja közül hattal – vagyis Görögország kivételével mindegyikkel – konfliktusba és területi vitákba keveredett.

A Jugoszláviához való viszonyt illetően az olasz külpolitikában két egymástól jól elváló, sőt több kérdésben egymással szembenálló irányzat alakult ki. Az egyik, a kortársak által nacionalistának nevezett irányvonal, ezt képviselte az Orlando-kormány (1917. október 30. – 1919. június 23.) is, abból indult ki, hogy Jugoszlávia lényegében mesterséges állam, és a nagy délszláv állam nem lesz hosszú életű, előbb-utóbb szétesik. Az irányzat képviselői kizártnak tartották a Jugoszláviával való hosszabb távú barátságot – közvetlenül a dalmáciai területi követelések miatt, hosszabb távon pedig a francia–jugoszláv együttműködés miatt.¹³ A másik, az ún. békéltető irányvonalat a Nitti és Giolitti kormányok (1919. június 23. – 1920. május 21., 1920. június 15.–1921. július 4.) és azokban Carlo Sforza külügyminiszter képviselte. Ez az irányzat abból indult ki, hogy a Balkánon, és azon belül Albániában is az olasz érdekeket elsősorban a Jugoszláviával való barátság szolgálja, és szélesebben, egész Közép-Európában az olasz–jugoszláv barátságra lehet felépíteni az olasz külpolitikát, mert erre alapozva akadályozható meg a Habsburg-restauráció és az Anschluss is, végső soron, ezáltal lehet elhárítani a német veszélyt a Balkánon.¹⁴ (A Jugoszláviával való barátság irányvonala a békeszerződések megkötése után majd általános revízióellenességgel is párosul. A viták ellenére a két irányzat hívei abban egyetértettek, hogy Olaszországnak – még a Jugoszláviával való barátkozás esetében is – az az érdeke, hogy minél gyengébb legyen a délszláv királyság, hogy ott csökkenjen a francia befolyás, továbbá, hogy Fiumét meg kell szerezni, valamint abban is egyetértés mutatkozott a két irányzat között, hogy akadályozni kell Jugoszlávia együttműködését a szomszédaival.

Az olasz–jugoszláv kapcsolatokat a rapallói szerződéssel (1919. november 22.) rendezték, átmenetileg. Jugoszlávia elismerte a szlovén etnikai terület kisebb nyugati sávjának, továbbá Triesztnak, az Isztria-félszigetnek, a Kvarner-szigeteknek, Zárának és néhány dalmáciai kis szigetnek az Olaszországhoz tartozását, Róma pedig lemondott Dalmácia többi részéről. Fiumét szabad várossá nyilvánították.¹⁵ A szerződéssel Róma de jure elismerte a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot, megnyitotta a Belgráddal kötött egyezmények sorát (1920, 1924, 1937) is. Már az első szerződéssel igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy valóban rendezni kívánja a kapcsolatait Jugoszláviával. Az olasz–

¹¹ Juhász 1999. 24., 29. p.

¹² A délszláv állam végül 247 000 km² területen és 12 millió lakossal alakult meg. Ez a terület a Balkán-háborúk előtti Szerbia területének csaknem ötszöröse volt, a népesség számot tekintetében a növekedés négyeszeres.

¹³ Caccamo 2000, 28–32.

¹⁴ Giordano 1987., Sforza 1946.

¹⁵ Caccamo 2000, 303–305.

jugoszláv paktum-politika azonban alapvetően rövidtávú olasz érdekekből született, s minden kötés mögött meghúzódott a délszláv állam szétrobbantására irányuló hosszabbtávú törekvés.

Albánia Olaszország számára geopolitikai szempontból hasonló fontosságú terület volt, mint Belgium Anglia számára. Az első világháború előtt még nem alakult ki igazán sem a szipetárok országának a státusza, sem a határai. A háború alatt osztrák, görög és olasz csapatok szállták meg Albánia egyes részeit, az albán kézen maradt területeket pedig a helyi törzsfőnökök uralták. A béke beköszöntével az antantnak döntenie kellett a kis ország sorsáról. Párizsban olyan megállapodás kezdett kirajzolódni, amely szerint bizonyos dél-albániai területeket Görögországhoz csatolnak, északon Jugoszláviát erősítik meg albán területekkel, Közép-Albániában pedig olasz protektorátus alatt működő albán közigazgatást hoznak létre.¹⁶ Orlando miniszterelnök az albán integritás védelmezőjeként lépett fel, mert nem akarta, sem Jugoszlávia sem Görögország erősítését, ráadásul Albániát a Balkán kapujának tekintette Olaszország számára.¹⁷ Az albánok azonban kereszteztek mind az olasz, mind az antant terveket, 1920. januárban ideiglenes kormányt alakítottak, amely kinyilvánította, hogy Albánia teljes függetlenségére törekszik. A Giolitti-kormány (1920. június 15.–1921. július 4.) részben a belpolitikai gondjai nem kívánt katonai erőszakot alkalmazni Albániában, részben pedig azért nem, mert feleslegesnek is tartotta, békés úton akarta biztosítani a kis Adria-parti kis ország Olaszországhoz való hűségét. Így a tiranai egyezményben (1920. augusztus 2.) elismerte Albánia területi integritását és szuverenitását, továbbá megígérte, hogy kivonja csapatait az országból, csak Saseno szigetén hagy katonai erőket.¹⁸ A nagyhatalmak nagyköveti konferenciájának határozata (1920. december 17.) szintén elismerte Albánia függetlenségét, és Olaszország „különleges érdekelttségét” az albán függetlenség fenntartásában, majd a konferenciának az Albánia határaitól szóló nyilatkozata (1921. november 9.) további jogokat biztosított Olaszországnak. Egyebek mellett rögzítette, hogy Albánia határainak erőszakos megváltoztatása vagy az ország függetlenségének megsértése „veszélyt jelenthetne Olaszország stratégiai biztonságára”, következésképpen az olasz kormánynak jogában áll megvédeni Albániát, ha annak a területi integritását fenyegetnék.¹⁹ Róma számára az amerikai és angol fenntartások mellett született nagyhatalmi döntés diplomáciai győzelmet jelentett. Az albán kérdést bonyolította, hogy Jugoszlávia és Görögország tulajdonképpen legszívesebben felosztotta egymás között a szipetárok földjét. Athén és Belgrád a törekvéseikhez támogatókat talált ez egymás között vetélkedő albán főnökök között. A nagyköveti döntés után azonban egyes főnökök a jugoszláv és görög felosztási törekvésekkel szemben Olaszországnál kertek támaszt. Majd évekig tartó küzdelem alakult ki közöttük, hogy melyikük lesz képes kiterjeszteni az egész országra a halmát, s melyikük tud a nagyhatalmak számára hitelesnek látszó kormányt alakítani. A Giolittit követő olasz liberális kormányok is kerülték, hogy erőteljesen beavatkozzanak a zavaros albán belpolitikába, inkább várták, hogy ki kerekedik felül.²⁰

Az első világháború után az egy sorral távolabb eső kelet-közép-európai országok irányában is aktivizálódott az olasz diplomácia, az itteni fővárosokban is megjelentek a diplomaták és katonák.

---

¹⁶ Réti 2000, 44.

¹⁷ Caccamo 2000, 76., Sávolly 1984, 10.

¹⁸ A sziget stratégiai jelentőségű, majd csak 1947-ben kerül vissza Albániához.

¹⁹ Di Nolfo 1960, 173., Seton-Watson 1992, 406.

²⁰ Lessona 1958, 81–85.

Az Orlando-kormány a Csehszlovákiához való viszonyában elsősorban a csehszlovák emigráns kormánnyal kötött katonai szerződésre (1918. április 21.) és az olaszországi hadfoglaltáborokban megalakított csehszlovák légióra támaszkodva igyekezett alapozni az olasz befolyást. A francia befolyást is a csehszlovák hadseregben kiépített pozíciói révén igyekezett ellensúlyozni. Kezdetben valóban ígéretesnek tűnt a prágai olasz katonai misszió helyzete és az a szerep, amelyre a kialakuló csehszlovák hadsereg vezetésében az olasz tisztek szert tettek. Ambiciózusak voltak az olasz gazdasági tervek is, és olyan politikai remények is megfogalmazódtak, hogy az olasz–csehszlovák kapcsolatok odáig fejlődhetnek, hogy Prágát esetleg be lehetne vonni még Jugoszlávia elszigetelésébe is.²¹ Nagyon gyorsan kiderült azonban, hogy nem megalapozottak ezek a tervek és remények. A francia orientációra hangolt csehszlovák közvélemény, amely erősen szimpatizált Jugoszláviával, nem fogadta rokonszenvvel az olasz külpolitikai terveket, mert abban Csehszlovákia remélt Duna-völgyi vezető szerepének akadályozóját vélte felfedezni.²² Azután pedig, hogy Prága a Magyarországi Tanácsköztársaság elleni csehszlovák intervenció kudarcáért az olasz katonai tanácsadókra hárította a felelősséget, és az olasz tisztek kiszorultak a csehszlovák hadseregből. Helyüket végérvényesen a franciák foglalták el. Ezzel a Csehszlovákiával kapcsolatos kezdeti ambiciózus olasz tervek tulajdonképpen füstbe is mentek. Róma és Prága viszonyát rontotta, hogy a csehszlovák kormány külpolitikai törekvéseivel kapcsolatos olasz állásfoglalások sem voltak mindig kedvezőek. Róma általában támogatta Prágát, de például a Teschen hovatarozásával kapcsolatos vitában a lengyelekkel rokonszervezett, vagy elég következetesen ellenezte a csehszlovák kormány által újra meg újra előterjesztett, a Magyarországot és Ausztriát elválasztó, a Csehszlovákiát és Jugoszláviát összekötő korridor tervét.²³

A délkelet-európai térségben az olasz liberális kormányok Romániát tekintették a legfontosabb szövetségesnek. Részben a két ország közötti nyelvi és kulturális közelségre hivatkozva, de még inkább azért, mert a román területi követelések alapján egybeestek Róma törekvéseivel, hiszen egyfelől a Habsburg-örökség felszámolására irányultak, másfelől Bukarest Olaszország balkáni fő ellenfelével, Jugoszláviával szemben is területi követelésekkel lépett fel.²⁴

Bulgária megnyerésének szándéka vezette az olasz diplomátákat Párizsban, amikor Bulgária számára méltányos békét javasoltak, és többször is előrukkoltak azzal a javaslattal, hogy a konferencia álljon ki Macedónia Jugoszlávián belüli autonómiája mellett, az ottani bolgárok etnikai és kulturális jogainak biztosítás érdekében. Az autonóm Macedónia nyilvánvalóan a balkáni olasz befolyás és behatolás bázisául szolgálhatott volna.²⁵

Olaszország világháború utáni terveiből Magyarország sem maradt ki. Rómát Magyarország egyfelől, mint lehetséges olasz gazdasági és politikai befolyási terület, másfelől – főként geopolitikai helyzete miatt – mint Jugoszlávia szomszédja érdekelte.²⁶ A Károlyi-kormánynak ugyan se ereje, se ideje nem volt arra, hogy olasz–magyar kapcsolatokra vonatkozóan külpolitikai programot dolgozzon ki, de legalább igyekezett felvenni a kapcsolatokat Rómával. Amikor azonban, hatalmának utolsó heteiben, a

²¹ Caccamo 2000, 89–90.

²² Mosca 1944., Valiani 1966., Guida 1988, Caccamo 2000, 57–58., 90. L. Nagy 1965, 258.

²³ Caccamo 1996., Caccamo 2000 114., Ormos 1990.

²⁴ Caroli, 1983., Guida 1978., Ormos 1990, 49., Cosma 1996., Caccamo 2000, 55–56.

²⁵ Guida 1984. 255–310., Caccamo 2000, 56–57., 156–158., 170–174., 196–211.

²⁶ Az első világháború utáni olasz–magyar kapcsolatokról részletesen lásd Mosca 1944, Nagy 1965, 259–263., Ormos 1983.

Jugoszláviával való együttműködést kezdte keresni, kimondottan rossz benyomást keltett Rómában.²⁷ A Magyarországi Tanácsköztársasággal az olasz kormány természetesen ugyanúgy nem rokonszenvezett, mint a többi antanthatalom, Róma mégis, azoktól eltérően, az új helyzetet alkalmasnak vélte az olasz pozíciók megerősítésére, és lépéseket is tett ebbe az irányba.²⁸ A trianoni szerződés előkészítésének utolsó szakaszában az olasz diplomácia, különösen Francesco Saverio Nitti miniszterelnök elődeinél nagyobb érzékenységet mutatott a vesztes Magyarország problémái iránt, próbálkozott a magyar békeszerződés szigorának enyhítésével is, megkísérelte legalább azt elérni – sikertelenül –, hogy nyitva maradjon a határok jövőbeni kiigazításának lehetősége.²⁹ A burgenlandi kérdés rendezésénél ellenben eredményes volt az olasz támogatás.³⁰

Az olasz liberális kormányok külpolitikájának mérlegét megvonva el lehet mondani, hogy az olasz határokat illetően lényegében sikerült realizálniuk a legfontosabb nemzeti törekvéseket: az olaszlakta területek majdnem teljesen egészükben Itália határain belülre kerültek, az új határok és a békeszerződések műve nagyobb stratégiai biztonságot is teremtett az ország számára. Ugyanakkor nem sikerült elérni a londoni szerződéshez hozzátett „plusz” követelést, Fiume megszerzését. Még kevésbé a Földközi-tenger térségében és Afrikában való terjeszkedési célokat, mindinkább kiderült, hogy aligha sikerül valamit is változtatni a korábbi birtokviszonyokon, hogy Olaszország kimarad az Oszmán Birodalom területeinek szétosztásából is. Ami a kelet-közép-európai térséget illeti az olasz diplomácia látta, hogy az „Új Európa”, vagyis a párizsi békerendszernek ez e térségre vonatkozó része mennyire gyenge és törékeny, látta azt is, hogy ez részben azért van így, mert ennek kialakítását a nemzetek önrendelkezési joga – Versailles „magna chartája” – mellett nagymértékben befolyásolták a győztes nagyhatalmak egyéni érdekei. Róma jól érzékelte, hogy Európa államai között új megosztottság mutatkozik: vannak „elégedett” államok (Franciaország, Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia) és „elégedetlenek” (Németország, Ausztria, Magyarország, Bulgária). Egyébként Olaszországot magát is – már a liberális kormányok is – az utóbbi csoportba sorolták. Így már a fasizmus hatalomra jutása előtti utolsó két liberális kormány – a békerendszer nagyobb stabilitásának biztosítása érdekében – korrekciókat javasolt a szerződéseken. Kezdeményezéseket is tett ebbe az irányba. (Példa erre Burgenland kérdésében a már említett a Magyarország és Ausztria közötti kompromisszum kialakításának előmozdítása.) Végző soron azonban az olasz külpolitikának a kelet-közép-európai térségre vonatkozó ambíciózus törekvései csak kisebb részben realizálódtak: kétségtelen, hogy Olaszország a világháború előtti korszakhoz képest sokkal nagyobb politikai, katonai, gazdasági és kulturális szereplőként jelent meg a régióban, a döntő szó azonban két szövetséges vetélytársáé, Franciaországé és Angliáé lett. A folyamatot talán legszemléletesebben a kisantant demonstrálta, amely olasz kezdeményezésből született, s végül is francia befolyás alá került.³¹

²⁷ Mosca 1944, Guida 1991, 82–87., Caccamo 2000, 175–177.,

²⁸ Romanelli 1964, L. Nagy 1965, 263–273., Fornaro 1987, Guida 1991, 86–94.

²⁹ Caccamo 2000, 242–258. A trianoni szerződésről szóló legújabb magyar történeti irodalomból lásd Romsics 2001.

³⁰ Petriccioli 1991., Ormos 1990. A békekonferencián a Magyarországgal kapcsolatos olasz szerepről lásd Ormos 1983, Arday 1990., L. Nagy 1995, 83–91.

³¹ A kisantantról részletesen lásd Ádám 1981.

2. A fasiszta korszakban (1922–1943)

2.1. „Együtt táncolunk a bárányokkal, együtt üvöltünk a farkasokkal” (1922–1925)

A békeszerződések az olasz közvélemény jelentős részében jóval nagyobb csalódást keltettek, mint a kormányzatban. Az emberek azt látták, hogy Olaszország óriási áldozatokat hozott a világháborúban, győzött is, nincs már a Monarchia sem, mégsem sikerült megszerezni Dalmáciát, sőt az Adria-tenger túlsó partján az új nagy délszláv állam elzárja a Balkánt is és a Kelet-Közép-Európába vezető utakat is, továbbá a Mediterráneumban is maradt a francia és angol uralom. Megszületett és széles körben elterjedt a megcsontított győzelem (*vittoria mutilata*) érzése és mítosza, amelynek egyik fő eleme szerint elsősorban a hűtlen szövetségesek ütötték el Olaszországot a háborús győzelem gyümölcseitől.³² Ezek az érzések az olasz társadalom szinte valamennyi rétegében és csoportjában kialakultak. Legerősebben természetesen a nacionalista táborban, akik között mindinkább növekvő erőt képviseltek a fasiszták. A különféle fasiszta szervezetek és irányzatok 1921 novemberében jutottak el a párttá alakulásig. A Fasiszta Nemzeti Párt külpolitikai programja azonban ekkor sem lépett túl még a közhelyek és a sztereotípiák szintjén. A fasiszták bizalmatlanságot hirdettek a népszövetségi elvek életképessége iránt, harcot a vörös internacionalizmus ellen, kétkedést az általános leszerelés megvalósíthatósága iránt, csak feltételesen fogadták el az antanthatalmak közötti együttműködést, csak a békeszerződés revíziójával összekapcsoltan; követelték a „plutokrata” nagyhatalmakhoz kapcsoló gazdasági kötelek eloldását, Fiume annexióját, a meglévő olasz gyarmatok jobb hasznosítását és további terjeszkedést Afrikában.³³

Magának Mussolininak is kiforratlanok voltak a külpolitikai nézetei, gondolkodásában azonban voltak bizonyos stabil elemek. Ezek egy része a liberális nacionalista külpolitikai elvek a folytonosságát mutatta. Örökölte az Olaszország nagyhatalommá változtatására irányuló ambíciót, valamint az adriai, a földközi-tengeri és az afrikai gyarmatosító törekvéseket is. Nézetei más vonatkozásokban azonban határozott elfordulást mutattak a hagyományos nacionalizmustól. Már 1914 előtt is osztotta Georges Sorel tézisének, amely szerint „az új, a barbár, a proletár elite vár, hogy új civilizációt teremtsen”, s vallotta azt is, hogy az új eliten belül kiemelkedő a vezér, a vezetők szerepe. Törést jelentett a hagyományos és a fasiszta nacionalizmus között a háború és a forradalom összekapcsolása, a háború természetesnek tartása, sőt a

---

³² Melchionni 1981.

³³ Op. O. B. M. XVI. k. 158–159., XVII. k. 177–178., 336.

mitizálása. Mussolini külpolitikai nézetei persze rendkívül ellentmondásosak voltak, még 1915 után is, amikor már interventistává vált, vagyis amikor kiiktatta korábbi szocialista nézeteinek nagy részét. A Római Birodalom örökségének feltámasztását csak 1918-tól emelte be a propagandájába. Rendkívül nagy hatást gyakorolt gondolkodására – mondhatni szinte dogmatikussá tette azt – a geopolitikai szemlélet. Mussolini a geopolitikai helyzet függvényének tekintette a függetlenséget és a nagyhatalmi státust is. Kiinduló tétele volt, hogy Olaszországnak ki kell jutnia az óceánhoz, mert különben nem lehet nagyhatalom.³⁴ Ebből a tételből logikusan következett, hogy e célkitűzések csak Franciaország és Anglia rovására érhetők el.³⁵ Továbbá Mussolini külpolitikai szemlélete ideológiai meghatározottságú volt. Külpolitika sajátos módon kapcsolódott a felfogásában a belpolitikához is, szorosan összefüggött a fasiszta belpolitika „forradalmi” céljaival. Mussolini nyilvánvalóan tehetséges újságíró és kitűnő agitátor volt, nem kevés ésszel és intelligenciával, értette és átlátta Olaszország fő gazdasági és társadalmi problémáit, képes volt a szintetizálásra és rendelkezett egyáltalán nem lebecsülhető képességekkel is: érezte a tömegek hangulatát, képes volt érzéseiket megfogalmazni, és demagógiával párosítva mozgósítani tudta őket a hatalom megszerzése érdekében.³⁶ A *marcia su Roma* előtt azonban semmiféle olyan felkészültséggel, tapasztalattal nem rendelkezett, amelyek a külügyminiszter számára szükségesek, és nem volt határozott külpolitikai programja sem. Elég, ha áttekintjük az írásait, azokból mindez egyértelműen kiderül.³⁷

A *marcia su Roma* után megalakított az első kormányában Mussolini magához vette a külügyminiszteri és a belügyminiszteri tárcát is. A hatalom szokatlan méretű koncentrációját csak „átmenetinek” nyilvánította, és a liberális politikai elit megnyugtatására megtartotta külügyi államtitkárként a liberális külpolitika jellegzetes figuráját, Salvatore Contarinit, valamint a helyükön hagyta az olasz diplomáciai testület kulcsembereit, valamint a külügyminisztérium vezetőit is. Persze, majdnem hogy aligha tehetett mást, hiszen a *marcia su Roma* után még kompakt establishment állt szemben a külpolitika radiális megváltoztatásával szemben, amely aggódott és félt a fasiszta kalandorságtól. A diplomaták és a külügyi tisztviselők a hátuk mögött érezhették a tábornokok, az admirálisok és a király támogatását, vagyis a régi elit jelentős részéét, amely érzékeltette is Mussolinival, hogy szemben áll a kalandorsággal. Galeazzo Ciano, Mussolini jövője és külügyminisztere, később majd többször is leírja a naplójában, hogy 15 évbe telt, míg a fasiszták valóban el tudták foglalni a Palazzo Chigit,³⁸ és közben sok keserű kenyeret kellett nyelniük, s mennyire fárasztó volt együtt

³⁴ Olaszországot Mediterráneum stratégiai pontjain körülveszik az ellenségei – írta le nagyon sokszor Mussolini –. „Gibraltár, Málta, Szuezi, Ciprus egyetlen lánc szemei, azé a láncé, amellyel Anglia bekerítette és megkötözte Itáliát a Földközi-tengeren”. „A nemzetet, amelynek nincs szabad kijárása a tengerhez, nem lehet szabad nemzetnek tekinteni, egy nemzetet, amelynek nincs szabad kijárása az óceánra, nem lehet nagyhatalomnak tekinteni. Olaszországnak nagyhatalommá kell válnia.” Idézi Knox 1984, 298–299.

³⁵ A fasiszmus hatalmi politikájáról, a hatalomra jutásától a második világháború kitörésig tartó külpolitikájáról az egyik legjobb, új összefoglaló jellegű áttekintés Colotti 2000.

³⁶ De Felice 1965., De Felice 1966., Kis 1989., Ormos 2000,

³⁷ Op. O. B. M. XVII. k. 370–410., XVIII. k. 90–97., 100–106., 119–124.

³⁸ 1871-ben, amikor a király és a kormány Rómába költözött a miniszterelnöki hivatal a Palazzo Chigiben rendezkedett be. (Ma is ott van a miniszterelnök hivatala.) Mussolini a fasiszmus hatalomra jutása után oda költöztette a külügyminisztériumot is. A külügyminisztérium az 1920-as évek végén is a Palazzo Chigiben maradt, azután is, hogy Mussolini átköltözött a Palazzo Veneziaába. Mai székhelyére, a Palazzo Farnesinába az 1960-as években költözött át.

menetelni „ezekkel a birkákkal”.³⁹ Mussolini a liberális éra diplomatáinak megtartásával azt is igyekezett kifejezésre juttatni, hogy a fasiszta kormányzat a külpolitika folytonosságra helyezi a hangsúlyt, s ennek keretében kész az antant hatalmakkal való további együttműködésre, konkrétan a békeszerződés művének lezárására.⁴⁰ Akkor hátra volt még a török békeszerződés aláírása, a német jóvátétel megállapítása, az antanthatalmak egymás közötti adósságainak rendezése. Ezek a kérdések leginkább a franciákat és az angolokat foglalkoztatták. Mussolini jelezte, hogy megoldásukban számíthatnak a közreműködésére. Londonban és Párizsban a fasiszmus és Mussolini hatalomra jutását egyébként olasz belpolitikai ügynek tartották, lényegében konzervatív, határozott antikommunista fordulatnak tekintették, nem láttak okot arra, hogy változtassanak az Olaszországgal való együttműködés politikáján.

Mussolini a külpolitikában rövidtávon nem tervezett fordulatot, legfeljebb olyan módosítást, amelynek alapján azért kitűnik, hogy az új kormányzat szakít a fasiszták által annyit bírált külpolitikai „tétlenség” és a „lemondások” korszakával, amellyel jelzi, hogy „autonómiát” kíván Olaszország számára az antanton belül, s főként „teljes egyenlőséget” Angliával és Franciaországgal. Belső használatra taktikai iránymutatóként hozzátette, hogy egyelőre otthon is és külföldön is „Együtt táncolunk a bárányokkal, együtt üvöltünk a farkasokkal.” A marcia su Romával ugyanis még nem dőlt el a fasiszmus sorsa, a hatalom megragadásánál nehezebbnek tűnt a hatalmon megtartása, amely széles tömegkonszenzust igényelt. A külpolitikát is ennek a belső követelményeknek rendelte alá Mussolini. Így közvetlenül a fasiszmus hatalomra jutása után a Palazzo Chigi rövidtávú, közbeeső célokat követett, az olasz külpolitika folytonosságról igyekezett biztosítani nagyhatalmú szövetségeseit; leplezte, takargatta, hivatalosan nem hangoztatta az igazi hosszú távú céljait.

Mussolini e megfontolások jegyében debütált külügyminiszterként Lausanne-ban, 1923 júliusában, a korábban Törökországra kényszerített békeszerződés felülvizsgálatára összehívott konferencián. Diplomataként tapasztalatlan kezdő volt Raymond Poincaré és Curzon lord mellett, azt azonban sokkal jobban tudta náluk, hogy miként kell a világsajtó figyelmét felhasználni személyes presztízsének kialakítására és növelésére. A konferenciáról kiadott közlemény szerint a hatalmak „a teljes egyenlőség alapján és a legszívélyesebb barátság szellemében döntöttek valamennyi kérdésben”.⁴¹ A konferencia elismerte kemalista török államot, az Olaszországot közvetlenül érintő kérdésben, a Dodekánosz-szigetekre vonatkozóan pedig megerősítette az olasz fenségjogokat. Az antanthatalmak közötti „teljes egyenlőség” természetesen a fasiszta kormányzat megjelenése után is csak szólam maradt, Olaszország ugyanis nem kapott mandátumterületet a volt Oszmán Birodalomból, és nem hívták meg a Tanger nemzetközi státútumát felülvizsgáló konferenciára sem.⁴² Olaszország elégedetlenségét Mussolini hamarosan „egy igazi fasiszta akcióval”, a Görögország elleni kemény fellépéssel igyekezett kifejezésre juttatni.

Az olasz–görög kapcsolatok a Dodekánosz-szigetek olasz birtokba vétele, továbbá a balkáni, valamint a kis-ázsiai olasz és görög ambíciók ütközése miatt már az első világháború előtt is kimondottan rossznak voltak mondhatók, a világháború után pedig még tovább romlottak. A görög katonai és politikai vezetés ugyanis Törökországgal szemben az antant egyetértésére számítva szerette volna regionális

---

³⁹ Ciano 2000, 1937. október 21., november 21., december 26.

⁴⁰ A diplomácia folytonosságáról részletesen lásd Romano 1984.

⁴¹ Saiu 1999, 90.

⁴² Grassi 1996.

hatalommá növelni Görögországot, és hozzá is kezdett „a Nagy Eszme” megvalósításához. Görögország így – Jugoszlávia mellett – a levantei és balkáni olasz törekvések egyik fő akadályává változott. Az olasz–görög viszony feszültségeit a hivatalos diplomáciai kapcsolatok hiánya is kifejezésre juttatta. Majd a lausanne-i konferenciát a görög sajtó oly módon interpretálta, hogy ott Róma Törökország törekvéseit támogatta Görögország és védőhatalmai – Anglia és Franciaország – ellenében. Mussolini a török békeszerződés aláírása után sem kívánt enyhülést az olasz–görög kapcsolatokban, követet küldött ugyan Athénba, de a misszió vezetését a lausanne-i konferencia olasz főtárgyalójára bízta, akit a görögök főfelelősnek tartottak azért, hogy Görögország rosszul jött ki a békekonferenciáról. Olaszországnak nagyon rossz sajtója volt 1923 nyarán Görögországban. Mindezek után 1923. augusztus 23-án ismeretlen terroristák kézigránátot dobtak az albán–görög határ kijelölésével megbízott nemzetközi bizottság olasz elnökének, Enrico Tellini tábornoknak az autójára. Róma Athént tette felelőssé a tábornok meggyilkolásáért, ultimátumban követelt elégtételt (augusztus 29.), majd annak lejártakor akcióba lépett az olasz flotta: ágyútüzet zúdított Korfu kikötőjére, és a görögöktől követelt jóvátétel zálogaként hozzáfogott a sziget megszállásához. Az okkupációval Mussolini demonstrálni akarta, hogy fasizmus nem „semmit tevő”, hogy mindenre kész Olaszország tekintélyének a helyreállítása érdekében. A görög kormány a Nemzetek Szövetségénél és Londonban keresett védelmet. A brit flotta erődemonstrációjának hatására végül is Mussolini meghunyászkodott, visszarendelte a csapatait.⁴³ A korfui akció – a történeteket hivatalosan „incidensként” interpretálták – egyfelől kudarccal végződött Olaszország számára, másfelől azonban demonstrálta a fasiszta kormány határozottságát, és arra is figyelmeztetett, hogy a jövőben valóban számolni kell Olaszországgal a Balkánon.

Mussolini ennek újabb, immár a Jugoszlávia elleni lépéssel adott nyomatékot. Az 1923. szeptember 16-i fiumei puccs nyomán kijelentette, hogy érvénytelenné váltak a rapallói szerződés Fiuméra vonatkozó pontjai. Olasz csapatok szállták meg várost. A jugoszláv kormány kész tények elé került, nem mert a korfuihoz hasonló „incidens” kockáztatni, inkább engedett. A Franciaországra és a kisantantra támaszkodó belgrádi kormány különben is igyekezett valamilyen modus vivendit találni a legveszélyesebb szomszédjával.⁴⁴ Mussolini sem akarta igazán a kenyértörést Jugoszláviával, hiszen ekkor még lényegében elődei politikáját folytatva arra számított, hogy elérhető lesz a délszláv állam olasz befolyás alá vonása és a balkáni olasz hegemonia ily módon való elérése. Mivel egyik félnek sem volt érdeke az olasz–jugoszláv kapcsolatok elmérgesítése hamarosan folytatódott a barátsági szerződés megkötését célzó, korábban kezdett tárgyalások, és le is zárultak az ún. Adria-paktum aláírásával (1924. január 27.) Az egyezményben a felek általában kiálltak a párizsi békeszerződések fenntartása mellett, Fiumére vonatkozóan Jugoszlávia elfogadta a város Olaszországhoz tartozását, (de Jugoszlávia megtarthatta a Porto Barros kikötőt) kimondták a vasútállomás nemzetközi jellegét, megállapodtak, hogy a vámügyeket majd külön rendezik. A szerződéshez Jugoszlávia kelet-közép-európai szövetségeseinek megnyugtatóására jegyzőkönyvet csatoltak, amely kinyilvánította, hogy a szerződés nem irányul a kisantant országok ellen. Az olasz fasiszták egy részének nem tetszett az egyezmény. Hangsúlyozták, hogy a paktum csak pillanatnyilag fogadható el, mert a jövő szempontjából az a fontos, hogy „Olaszország főszereplő legyen a dunai Európában”, ehhez pedig „más eszmék, más pozíciók, más kötések, más alapállás szükséges”.

---

⁴³ Róma a korfui „incidens” után sem hagyta békén Görögországot, bolgár terroristákat támogatott, akik fáradhatatlanul zaklatták a görögöket.

⁴⁴ Di Nolfo 1960, 168–170., Juhász 1999, 70.

Valójában azonban maga Mussolini sem tulajdonított hosszú távú szerepet a szerződésnek.⁴⁵ Az olasz–jugoszláv kapcsolatok mégis egy ideig még a rendezés jegyében folytatódtak. 1925. július 20-án írták alá az ún. nettunói egyezményeket, amelyek egyebek mellett könnyítették a dalmáciai olaszok helyzetét (például az ingatlanszerzés területén), és rögzítették azt a belgrádi ígéretet is, hogy az olaszokat nem zárják ki a jugoszláviai a földreformból. A nettunói egyezmények összességükben bizonyították Jugoszlávia jóindulatát, komoly változást mégsem hoztak a két ország kapcsolataiban, mert a horvátok sérelmesnek találták az egyezményeket (különösen a földreformra vonatkozó megállapodást) és a szerbeket nyíltan a horvát érdekek elárulásával vádolták. Majd amint békülés kezdődött a szerb és a horvát politikai erők között – amelynek eredményeként 1925 novemberében a horvátok beléptek a belgrádi kormányba – a jugoszláv parlament elhalasztotta a nettunói egyezmények ratifikálását.⁴⁶ Kihívás volt ez Belgrád részéről, amely nyilvánvalóan nem növelte a fasiszta kormányzat tekintélyét, Mussolininak azonban válaszként akkor még csak a Jugoszlávia elleni sajtóhadjáratra futotta az erejéből.

A marcia su Roma után az olasz belpolitikai helyzet még évekig kevésbé aktív, békülékeny külpolitikára készítette Mussolini kormányzatát, amelynek mindent erejét lekötötte a hatalom megőrzése és stabilizálása. A belpolitikai gondok közepette így Mussolini érdeklődéssel figyelte ugyan például a bulgáriai eseményeket, ahol 1923 őszén Alekszandar Cankov vérbe fojtotta a kommunisták által szervezett felkelést és (1929-ig tartó) diktatórikus kormányzást vezetett be, de szinte semmit sem tett a befolyásolásukra.⁴⁷ Ezekben az években az olasz külpolitika főbb eseményének Kelet-Közép-Európa vonatkozásában – a már említett az olasz–jugoszláv barátsági szerződés megkötése mellett – az olasz–csehszlovák barátsági szerződés aláírása, a balkáni revízióellenes kampány és a Szovjetunió elismerése számított.

Az utóbbival kezdve, Mussolini már a marcia su Roma előtt kijelentette, hogy Olaszországnak el kellene ismernie a szovjet kormányt.⁴⁸ A hatalomban is kitarzott e szándéka mellett. Az antant hatalmak közül elsőként akarta megtörni Moszkva diplomáciai elszigeteltségének jegét. Hangoztatta ugyan a kommunizmus és a fasiszta eszmei szembenállását, de – mind mondta – a fasiszta nem dogmákat követ, hanem Olaszország érdekei vezérlik. A Szovjetunióval való kapcsolatok felvételétől elsősorban gazdasági előnyöket várt, miként a képviselőházban fogalmazott: a fasiszta kormány „a brutális nemzeti hasznosságból” kiindulva gondolkodik a Szovjetunió de jure elismerésén.⁴⁹ Contarini államtitkár is támogatta a Moszkvával való kapcsolatteremtést,

---

⁴⁵ Di Nolfo 1960, 171–172. Belgrád szintén átmenetinek, eszközjellegűnek tekintette az egyezményt. A jugoszláv kormánynak jól jött, hogy Olaszország legalább az általánosság szintjén kiállt a békeszerződések revíziója ellen, továbbá a Rómával való kötésben szerepet játszott az is, hogy Momčilo Ninčić külügyminiszter nem nézte jó szemmel a franciák további térnyerését a Balkánon. Aggodalommal figyelte a készülődő újabb francia–csehszlovák paktumot is, amely azzal a veszéllyel járt Jugoszlávia számára, hogy a kisantanton belül tovább erősödnek Csehszlovákia pozíciói, s ezzel a francia pozíciók is. Az Olaszországgal kötött szerződéssel ezeket a tendenciákat is szeretne volna ellensúlyozni.

⁴⁶ Di Nolfo 1960, 184–185., 238., Juhász 1999, 54. A belgrádi parlament majd csak 1928. augusztus 13-án ratifikálja az egyezményeket.

⁴⁷ Borejsza 1981, 54.

⁴⁸ Di Nolfo 1960, 108.

⁴⁹ „Hasznos lenne Olaszország, az olasz gazdaság, az olasz expanzió, az olasz nép jóléte szempontjából az Orosz Köztársaság de jure elismerése, tekintettel arra, hogy az elismerés megkönnyítené a gazdasági kapcsolatokat, vagyis az olasz nép expanzióját.” Op. O. B. M. XX. köt. 120–123.

arra gondolván, hogy azt eszközként lehet használni a délkelet- és kelet-európai olasz befolyás erősítéséhez.⁵⁰ A Szovjetunióhoz való viszony kérdésében is megfigyelhető azonban Mussolini önállósága: nemcsak folytatta a liberális külpolitikát, hanem a diszkontinuitást is hozott ebben a relációban.⁵¹

Az olasz–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételét célzó tárgyalások 1923. november 30-án kezdődtek. Hamarosan azonban konkurens támadt Rómának: az 1924. január 22-én hivatalba lépett angol munkáspárti kormány szintén tárgyalni kezdett Moszkvával. Mussolini azt hitte az angolok nem fognak sietni, London azonban nem habozott, és 1924. február 1-jén már nyilvánosságra is hozta, hogy ipso facto elismerte a moszkvai kormányt, ezzel elütötte Rómát az elsőségtől. (Az olasz–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló okmányokat február 7-én írták alá.) A szovjet kormány elismerése nem hozta meg a várt kedvezményeket és előnyöket Olaszországnak, a diplomáciai kapcsolatok felvételét nem követte a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok fellendülése. Részben a külföldi olasz gazdasági behatolást rendszerint mindenütt akadályozó tőkehiány miatt, másrészt pedig azért nem, mert a két ország gazdasága, adottságai folytán, nem tudott egymás kiegészítőjeként összekapcsolódni, hiszen mind a két ország a gyorsított iparosítás hatalmas feladata előtt állt. Mindezek azonban csak néhány év múlva derültek ki, közvetlenül a Szovjetunió elismerése növelte Olaszország nagyhatalmi rangját.⁵²

Az olasz–csehszlovák együttműködési szerződés aláírása (1924. július 5.) szintén Mussolini diplomáciájának sikerét jelentette, még akkor is, ha mind a két fél számára nyilvánvaló volt, hogy Csehszlovákia fő támasza és szövetségese továbbra is Franciaország marad. Tudták azt is, hogy nem változik meg az sem, hogy Prága a kisantantot – és benne „a szláv testvér” Jugoszláviát – tekinti biztonságá második pillérének, vagyis a csehszlovák külpolitikájában az olasz kapcsolat tulajdonképpen csak alárendelt jelentőségű lehet. Az olasz–csehszlovák barátsági szerződéssel valójában legfeljebb a konfliktusos elemeket lehetett kiiktatni a két ország kapcsolataiból.

Ellenben kétségtelenül eredményesnek bizonyult az albániai olasz pozíciók kiépítése. 1924. december végére a kis hegyi ország főnökei közül kiemelkedett Ahmed Zogu, Belgrád korábbi támogatója. Zogu december 24-én bevonult Tiranába, majd kormányt alakított, 1925 januárjában pedig köztársasági elnökké választotta magát. Hozzáfogott a majd közel másfél évtizedig tartó, jellegzetes balkáni diktatúrájának kiépítéséhez, miközben kezdeti jugoszláv orientációját föl váltotta az erősebb szomszéd, Olaszország támogatásának keresése. Zogu helyzete ekkor még egyáltalán nem volt stabil, ezt mutatja az is, hogy I. Sándor jugoszláv király, az albán főnök korábbi támogatója, azt javasolta Mussolininak, hogy osszák föl egymás között Albániát, hiszen az úgyszólván „életképtelen” állam. Zogu azonban ügyes politikus volt, több oldalról is igyekezett biztosítani magát. Országában nemcsak az olaszoknak ajánlott kedvezményeket, hanem az angoloknak is, és a kőolaj-kutatási koncessziók terén sikerült is versenyfutásra készítenie a két nagyhatalmat. Végül az olaszok letébe

⁵⁰ Carocci 1969, 19–20.

⁵¹ Mussolini sajátos módon – mondhatjuk érzelmileg is – kötődött Oroszországhoz. Nemcsak az európai értelmiségiek szokásos módján, olvasmányélmények alapján ismerte Oroszországot, hanem sok közvetlen kapcsolat révén is, még abból az időből, amikor szocialista volt. Mély hatást gyakorolt rá a bolsevik párt példája, az „Akarat” és a szervezés diadalát látta a bolsevikok hatalomra jutásában. Részletesen lásd De Felice monumentális Mussolini életrajzának első kötetét 1965, De Felice 1965.

⁵² Petracchi 1982.

helyeztek egymillió aranyfrankot (1925. február 22-én), ezzel kiütötték az angol kőolajtársaságot a nyeregből. Zogu politikai garanciákat is sürgetett Rómától, hogy megerősítse hatalmát, Mussolini azonban akkor még nem volt hajlandó nyilvánosan szerződést kötni a „megbízhatatlan”, „pásztor”, „elnökkel”.⁵³

2.2. A „mérsékelt revizionizmus” (1925–1929)

1925 elejére az olasz fasizmus túljutott a belpolitikai válságokon. Mussolini az 1925. január 3-i képviselőházi beszédével és a januári „igazi fasiszta” rendeletekkel új szakasz kezdődött a fasizmus történetében: a totális diktatúra, a fasiszta rendszer kiépítésére való áttérés időszaka (1925–1929). Ez a folyamat viszonylag lassan, megszakításokkal, lépésről-lépésre haladt, s mintegy négy évet vett igénybe. Még ebben a szakaszban is a belpolitika kérdései álltak az előtérben. Mussolini 1926 végére megtörte a politikai ellenzékét, feloszlatta az összes nem-fasiszta politikai pártot és szervezetet, a legelszántabb antifasiszták börtönbe kerültek, elnémultak vagy önkéntes száműzöttként emigráltak. Közben kiterjesztették a „kormányfő” jogkörét, 1927 elejére Mussolini megszabadult minden olyan politikai akadálytól, amely megnehezítette a „fasizmus felépítését”. Megszilárdult Mussolininak a fasiszta párton belüli vezető szerepe is, immár teljesen a maga kezébe vette a külpolitika irányítását is (1926 januárjában). Addig a külpolitikai döntések meghozatalában kétségtelen, hogy jelentős szerepe volt a külügyi államtitkárnak, Contarininak is, sőt előfordult, hogy a nagykövetek közül is vették egyesek maguknak a bátorságot, hogy figyelmen kívül hagyják a külügyminisztériumból kapott instrukciókat. 1926-ban azonban Contarininak távoznia kellett. A külpolitikában mindinkább egyetlen ember döntött igazán, maga Mussolini. A továbbiakban ő határozta meg az olasz külpolitika fő irányait. Pontos szerepét, a személyes képességeit, az ismereteit; előítéleteinek, elfogultságainak, a különböző államok iránti szimpátiáinak és ellenszenveinek a szerepét még mindig nem tárta fel teljesen a történetírás.

Ami Kelet-Közép-Európát illeti, kétségtelen, hogy Mussolini jól ismerte Oroszországot, behatóan tanulmányozta és figyelemmel kísérte az ott történeteket. A balti államokról és Lengyelországról nem voltak mélyebb ismeretei, még az Olaszországhoz sokkal közelebb eső és olasz szempontból fontos Csehszlovákiáról, Magyarországról sem, Bulgáriáról és Romániáról nem is beszélve. Ha ezekkel az országokkal kapcsolatosan döntenie kellett – magától értetődően – előtte informálódott, felkészült, ezeknek az országoknak a nemzeti sajátosságait azonban nem értette pontosan. (Hosszan lehetne sorolni a példákat erről.) Olaszország szomszédait, Ausztriát és Jugoszláviát, nyilvánvalóan sokkal jobban ismerte.⁵⁴

Az 1920-as évek második felében alakult ki Mussolininak az a meggyőződése, hogy 1935 körül mozgásba jönnek a nemzetközi kapcsolatok, felhalmozódnak a módosulások, és addigra Németország válik az európai politika meghatározó erejévé. A német expanzió elkerülhetetlenségére vonatkozó hipotézisre építve több követelményt is

⁵³ Lessona 1958, 81–85., 93–100. Lessona emlékirata vitatható szellemiségén túl nem mindig szavahihető, annak ellenére, hogy tiranai követként ő rendelkezett a legpontosabb információkkal Albániáról. Emlékiratának állításait érdemes összevetni a Mussolinival folytatott korabeli hivatali levelezésével, amely a DDI. III. kötetében olvasható. Részletesen lásd kötet Albániára vonatkozó dokumentumait. Lásd még Réti 2000, 51.

⁵⁴ Borejsza 1981, 19. Magyarországra vonatkozó ismereteiről lásd Rumi 1974.

megfogalmazott az olasz kül- és katonapolitika számára. Elsőként azt, hogy Olaszországnak addigra fel kell készülnie katonai téren, hogy biztosítsa a határait, hogy megszilárdítsa a befolyását a dunai–balkáni övezetben, sőt ha alkalom adódik, hozzákezdjen afrikai tervei megvalósításához is.⁵⁵ A prioritást Mussolini külpolitikájában mindig is, ebben az időszakban is, a földközi-tengeri és afrikai irány képezte, másként szólva: „Mussolini inkább kapható volt arra, hogy engedményt tegyen a Balkánon és a Duna-medencében a tengeri és gyarmati uralom érdekében, mint ennek a fordítottja.”⁵⁶ Ezt a korabeli magyar politikusok nem fogták fel, innen eredt, hogy az olasz külpolitikában többnyire nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a közép-európai és a magyar relációnak, mint amekkorával valójában rendelkezett, és rendszeresen túlértékelték az ezzel kapcsolatos olasz kijelentéseket.⁵⁷ Természetesen Mussolini külpolitikai koncepciójában jelentős szerepe volt Kelet-Közép-Európának. Gondolkodásának egyik sarkpontját alkotta az a nézet, amely szerint Olaszország nagyhatalmi státusához elengedhetetlenek a Duna-medencében kiépített pozíciók. Ahogy Mussolini fogalmazott: ha Olaszország kiszorulna ebből a térségből, akkor nem lenne egyéb, mint egy jelentéktelen félsziget Európa déli peremén.

Az 1920-as évek utolsó harmadában a fasiszta kormány aktív külpolitikát kezdett Kelet-Közép-Európában. Előre, hosszabb távra tekintve meg akarta megerősíteni Olaszország politikai és gazdasági befolyását, végső soron ki akarta zárni a dunai és a balkáni térségből a versenytársait, Franciaországot, Jugoszláviát, Németországot. Első lépésként Jugoszláviát tervezte elszigetelni, minden áron, kerüljön bármibe. Meg akarta törni „a Balkán a balkániaké” elvet is, amely mögött ott állt az a francia törekvés, hogy a kisantantot eszközül használva távol tartsa Olaszországot a Balkántól. A Palazzo Chigi azzal magyarázta a hirtelen megnőtt aktivitását, hogy balkáni békerendszert akar teremteni, valójában azonban a félszigetet az olasz gazdasági és politikai expanzió térségévé kívánta változtatni. Természetesen tartva attól is, hogy ha ez nem sikerül, akkor a térség a német Drang nach Osten színterévé válik. Tulajdonképpen a nagy ambíciók és nem alaptalan félelmek együtt vezették Róma dunai és balkáni diplomáciát. Mussolini két rendszer kiépítésére gondolt a térségben: egy olasz–magyar–román–bolgár tömörülésre, lengyel támogatással, és egy olasz–görög–török csoportosulásra.⁵⁸ Ezek kialakítása jegyében a Palazzo Chigi hozzálátott, hogy barátsági szerződéseket kössön a szóban forgó országokkal.

Az olasz–román barátsági szerződés előkészítése különösebb nehézségek nélkül történt, hiszen Bukarest a francia orientáció elsősége mellett mindig hangoztatta Románia nyelvi és kulturális kötődését Olaszországhoz is. A szerződés szempontjából az sem jelentett akadályt, hogy Románia számára – a francia orientáció mellett – a kisantant is fontosabb volt Olaszországnál. Mussolinit elsősorban a romániai kőolajhoz való hozzájutás lehetősége ösztönözte a Bukaresttel való barátkozásra. Az olasz–román barátsági szerződéshez a liberális Ionel Bratianu miniszterelnök távozása és Alexandru Avarescu tábornok hatalomra jutása nyitotta meg az utat. A szerződést hamarosan alá is írták (1926. szeptember 16.). A román diplomácia szerette volna megszerezni Olaszország aláírását az 1920. október 20-i jegyzőkönyvre is, amely kimondta, hogy három hatalom ratifikációja esetén Besszarábiát Románia részének tekinti az antant. Addig Bukarest megszerezte már az angol és a francia aláírást. A román diplomácia harmadik aláíró hatalomként először Japánra gondolt, Tokiónak azonban nem volt

⁵⁵ Knox 1984, 303., Ormos 2000, 2. köt. 364.

⁵⁶ Ormos 2000, 2. köt. 363.

⁵⁷ Breccia 1980., Ormos 2000, 2. köt. 367.

⁵⁸ Saiu 1999, 95.

érdeke, hogy Románia miatt elrontsa a kapcsolatait a Szovjetunióval. Bukarest ezután fordult az olasz aláírás megszerzése felé. Az olasz–szovjet kapcsolatok azonban Mussolini számára is fontosak voltak, így Róma sem sietett a jegyzőkönyv aláírásával. Majd Mussolini mégis meggondolta magát, szavatolta Besszarábia román birtokát, abból kiindulva, hogy a Romániához való közeledéssel csökkentheti Franciaország és a kisantant súlyát a román politikában, és ráadásul még a Szovjetunióra is nyomást gyakorolhat. A végeredmény azonban az lett, hogy a Kreml megnehezítelte Rómára, és az olasz–szovjet viszony nem tért vissza többé a korábbi szívélyes állapotba.⁵⁹ Az olasz–román barátsági szerződés nyomán – a közös politikai érdekek hiánya miatt – nem alakult ki tartós kapcsolat a két ország között, Nicolae Titulescu külügyminiszter minden erőfeszítése ellenére sem. Az olasz–magyar barátsági szerződés aláírása pedig még inkább megerősítette Romániának a Franciaországhoz és a kisantanthoz kötődését. Avarescu tábornok álma, a Róma–Budapest–Bukarest háromszög létrehozása így szerte foszlott, sőt helyette a Róma–Budapest–Bécs háromszög alakul majd ki.

A Bulgária iránti olasz érdeklődést növekedését, a bulgáriai olasz pozíciók lassú erősödését a bolgár külügyminiszter 1926. október eleji római látogatása jelezte.⁶⁰

A román és bolgár reláció diplomáciai eseményeinél fontosabb volt Róma számára az olasz–albán barátsági és biztonsági szerződés aláírása (1926. november 27.). A fasiszta kormányzat kihasználta Zogu elnök szorult helyzetét, aki ellen felkelés robbant ki Észak-Albániában, ami arra készítette, hogy gyorsan aláírja Rómával a hatalmát biztosító, négy pontból álló szerződést, amelynek második pontja alapján Albánia gyakorlatilag olasz protektorátussá változott.⁶¹ A szerződéskötés után Olaszország az Albán Nemzeti Bank felállításával megteremtette az előfeltételeket az ország pénzügyeinek ellenőrzéséhez. Részvénytársaságokat is alapítottak az olaszok, amelyek révén uralkodó vagy monopolhelyzetet teremtettek maguknak az albán gazdaság legfontosabb szektoraiban (kőolaj, szén, vasérc-, réz-, krómbányászat), hamarosan olasz katonai tanácsadók is érkeztek Albániába. Zogu elnök helyzete és hatalma mindinkább egy római prokonzuléhoz kezdett hasonlítani, országának státusza pedig egy római provinciáéhoz. A megváltozott új helyzetet a tiranai szerződés (1927. április 26.) rögzítette. Róma Albániának a maga számára való biztosításával biztos kiindulópontot teremtett a szélesebb körű balkáni expanzióhoz is.

Az olasz–magyar kapcsolatok kiépítése is több lehetőséget ígért Róma számára, és a két ország közötti barátsági szerződés aláírása (1927. április 5.) valóban áttörést hozott a kapcsolatokban. A szerződés tíz évre szólt és konvenció kapcsolódott hozzá a fiumei kikötő használatáról.⁶² Magyar részről az Olaszországhoz közeledés szándéka korábban is adott volt, hiszen Bethlen István miniszterelnök Olaszországot és Németországot tekintette a jövőbeni revizionista együttműködés lehetséges két fő partnerének, és törekedett is a magyar–olasz kapcsolatok kiépítésére.⁶³ Mussolini pedig a szerződés kezdeményezésével több célt is szem előtt tartott: először is igyekezett megakadályozni a magyar–jugoszláv kiegyezést, és szövetségest is keresett Magyarországon Jugoszláviával szemben, s egyben a kelet-közép és délkelet-európai francia befolyást is ellensúlyozni akarta.⁶⁴

---

⁵⁹ Di Nolfo 1960, 194–195.

⁶⁰ *Il Corriere della Sera*, 1926. október 7.

⁶¹ A tárgyalásokról és a tiranai szerződésről részletesen lásd Jacomini 1953, 236–260.

⁶² Szövegét közli Halmosy 1966, 259–264. A szerződéskötésről részletesen lásd Adorján, 1928.

⁶³ Romsics 1990.

⁶⁴ Romsics 2000, 235.

Az olasz–magyar szerződés a nemzetközi közvéleményben nem keltett olyan nagy visszhangot, mint újdonsága révén várható lett volna, mert akkorra Európa már kezdett hozzászokni, hogy Mussolini időnként a külpolitikában is meglepő lépéseket tesz. A szerződés mindenképpen kilóg az addigi olasz külpolitika vonalából, hiszen Róma először kötött szövetséget olyan országgal, amely határozottan követelte a békeszerződés revízióját. Az olasz és a magyar revizionizmus között természetesen jelentős eltérések voltak. „Mussolini revizionizmusa alapvetően mérsékelt volt, inkább szavakban nyilvánult meg, sem mint a megvalósításra irányuló gyakorlati készségben” – írja Renzo De Felice a monumentális Mussolini életrajzában. A Budapesttel való kapcsolatban, ha közös is volt az akarat, hogy az olasz–magyar barátságból egy szláv- és demokráciaellenes bástyát képezzenek, Mussolini és Bethlen céljai nagyon különbözőek voltak. Bethlen konkrét támaszt látott Rómában országa revíziós céljainak megvalósításához. Mussolini számára ellenben Magyarország csak arra szolgált, hogy elszigetelje, és nehéz helyzetbe hozza Jugoszláviát, továbbá, hogy Ausztriával együtt lefékezze a német revizionizmust, és – mindenekeelőtt – közvetlen és közvetett nyomást gyakoroljon a (kisantant révén) Franciaországra.”⁶⁵ Olasz szempontból a Róma–Budapest kapcsolat nem tűnt „rentábilisnak”, hiszen Magyarország megnyerésével Mussolini megbízható partnert talált ugyan a Duna-medencében, de szembekerült a kisantant három országával. Az olasz–magyar barátsági szerződéssel Olaszország szemlátomást a revízió pártolója lett. Mussolini munkatársai átlátták, hogy a duce ezzel veszélyes útra lépett, hiszen a revizionizmus elkerülhetetlenül Németország javára szolgál. Egyes történészek ezért azt mondják, hogy a szerződéskötéssel Mussolini improvizált, nem mérte föl a magyarbarátság perspektíváját. Valószínűbb azonban, hogy azt gondolta, hogy képes lesz ellenőrzése alatt tartani a folyamatokat, közöttük a magyarok heves revizionizmusának hatásait is.

Az olasz–magyar barátsági szerződés aláírása után a két ország kapcsolatai intenzívebbé váltak, politikai és gazdasági téren egyaránt. Rendszeressé váltak a miniszterek közötti találkozók, amelyek egyengették az együttműködés útját. A magyarok az olasz–magyar barátság történelmi hagyományaira hivatkozva valósággal lerohanták Mussolinit és az olasz külpolitikát a lelkesedésükkel, a reménykedésükkel, hiszen a szerződéssel végre kitorhettek a világháború utáni elszigeteltségből.⁶⁶ A szerződéskötéssel elkezdődött magyar–olasz barátkozás 1934-ig csaknem felhőtlen maradt időszak.⁶⁷

Részben az olasz–magyar szerződéskötésre adott válaszként értelmezhető Jugoszláviának a Franciaországgal kötött barátsági szerződése (1927. november 11.), amely a két ország kapcsolatát szövetségi jellegűvé változtatta.⁶⁸ Róma viszontválaszul

---

⁶⁵ De Felice 1968, 358–359.

⁶⁶ Guariglia 1950, 75.

⁶⁷ Részletesen lásd Mosca 1943.

⁶⁸ A szerződés szövegét lásd Halmosy 1966, 265–268. Akkoriban az olasz vezérkar úgy számolt, hogy egy olasz–jugoszláv háború estén Olaszország gyorsabban és nagyobb hadsereget tudna mozgósítani, mint Jugoszlávia. A francia–jugoszláv szerződés nyomán azonban a helyzet gyorsan megváltozott: francia fegyverek és tanácsadók érkeztek Jugoszláviába, 1929 után Franciaország és Jugoszlávia hadserege már 2:1 arányt mutatott az olasszal szemben, nem számítva azokat a francia egységeket, amelyek a német határ mellett voltak lekötve, és azokat a jugoszláv erőket, amelyeket a magyar határ kötött le. Knox 1984, 307.

20 évre védelmi szerződést kötött Albániával (1927. november 22.).⁶⁹ A fasiszta kormányzat új fejezet nyitányának tekintette az olasz expanzió folyamatában a Törökországgal kötött barátsági szerződést is (1928. május 30.)⁷⁰

Az 1920-as évek utolsó harmadában Ausztria irányában is aktívabbá vált az olasz külpolitika. Mussolini korábban is igyekezett visszatartani Ausztriát az Anschluss törekvésektől, ekkortól azonban fokozta Ignaz Seipel jobboldali kormányának diplomáciai támogatását, ugyanakkor anyagilag – sőt valószínűleg fegyverrel is – támogatta a szélsőjobboldali erők közül Starhemberg herceg Heimwehr mozgalmát, amelyet „az osztrák belső rend” egyik potenciális „biztosítékának” és a „pángermanizmus gátjának” tekintett.⁷¹

A fasiszta kormányzat 1926 nagyobb figyelemmel kezdett fordulni a balti államok felé is. Bizonyára már a litvániai diktatórikus fordulat (1926. december 16–17.) előtt is kapcsolatban állt az ottani jobboldali és fasiszta erőkkel. A litván vezető körökben is többen az ország jövődöbeli fő támaszaként tekintettek Olaszországra, ugyanis a balti ország szinte valamennyi szomszédjával szemben állt. A Szovjetunióra nyilvánvalóan nem akartak és nem is kívántak számítani a litvánok; a német orientációt pedig a Memmel-vidékre támasztott német igény zárta ki eleve; a lengyel–litván viszony meg egyenesen ellenséges volt Varsónak a Vilniusra támasztott igénye miatt. Olaszország ellenben messze volt, soha sem fenyegette Litvániát, ráadásul a katolikus litvánokat széleskörű és intenzív kapcsolatok kötötték az olasz kultúrához és Rómához. A litvániai diktatórikus fordulat után Olaszország valóban a balti ország támogatója lett a nemzetközi életben, még Lengyelországgal szemben is. A varsói olasz követ figyelmeztette is a Palazzo Chigit, hogy a Litvániával való kapcsolatok szorosabbra fűzése nehézségeket okoz majd a Lengyelországgal való kapcsolatokban. Az olasz–litván barátsági szerződés aláírásakor (1927. szeptember) az olasz diplomácia igyekezett is megtenni mindent, hogy elkerülje azt a látszatot, mintha a szerződésnek német- vagy lengyelelles funkciója lenne.⁷²

Az 1920-as évek második felében a „Kelet” iránti növekvő érdeklődés és a kelet-közép-európai külpolitika szolgálata érdekében egész sor társadalomtudományi intézményt alapítottak Olaszországban, illetve megerősítették, fejlesztették a már meglévőket. Kiemelkedő szerepre tett szert az 1921-ben alapított Istituto per l'Europa Orientale (Kelet-európai Intézet), az Istituto d'Oriente (Keleti Intézet) vagy az *Oriente Moderno* (Modern Kelet) című folyóirat. Nagyobb és sokkal szélesebb körű feladatokat kaptak az 1926. december 19-i törvénnyel felállított – ma is működő – Olasz Kulturális Intézetek. A törvény rájuk bízta az olasz nyelv és kultúra külföldi terjesztését, az olasz a többi nemzet közötti szellemi kapcsolatok fejlesztését.⁷³ Az olasz külügyminisztérium egy évvel később készült felmérése alapján átfogó képet alkothatunk az olasz kultúra közép- és kelet-európai elterjedtségéről. (A felmérés az olasz követségeken keresztül történt.) Bulgáriában és Lettországgal alig változott a helyzet a korábbiakhoz képest.

⁶⁹ Szövegét közli Halmosy 1966, 269–272. A szerződés értékeléséről lásd részletesen Pastorelli 1967., Réti 2000, 52–53.

⁷⁰ Di Nolfo 1960, 237., Sávoly 1984, 22.

⁷¹ Guariglia 1950, 74–83., 87–92.

⁷² Borejsza 1981, 55.

⁷³ Az Olasz Kulturális Intézeteket általában egy-egy országra kiterjedő hatáskörrel alapították. Az intézetek nyelvtanfolyamokat szerveztek, továbbá konferenciákat az olasz történelemről, filozófiáról, művészetekről. Feladatuk volt az olasz irodalom – fordításokon keresztül való – terjesztése, az olasz zene és a színházkultúra terjesztése. A törvény kimondta azt is, hogy az olasz állam ösztöndíjakkal támogatja a külföldi fiatalok olaszországi tanulmányútját.

Jobb képet mutatott Románia, ahol már működött az Olasz Kulturális Intézet, amely elsősorban olasz nyelvtanfolyamokat szervezett. Bukarestben *Roma* címmel olasz nyelvű folyóiratot adtak ki, amelynek szerkesztősége olasz könyvek román nyelvű kiadásában is közreműködött. A romániai színházak játszottak olasz darabokat, a román állam is támogatta az olasz kultúra terjesztését. A bukaresti olasz diplomaták jelentése ugyanakkor megállapította, hogy a francia kulturális és politikai propaganda sokkal nagyobb mértékű, mint az olasz. Az olasz kultúra albániai helyzete egészen sötét képet mutatott. A tiranai olasz követ jelentése szerint az előző három évben egyáltalán nem voltak olasz kulturális megmozdulások, a dominikánusok és ferencesek egy-egy olasz iskolája kivételével nem voltak olasz kulturális intézmények Albániában. Szegény sorsú albán diákok részére ellenben az olasz állam adott olaszországi ösztöndíjakat nyelvtanulási céllal. A követ a jövőt illetően sem volt optimista, azt írta, hogy a rendkívül alacsony albániai kulturális színvonal még évekig akadályozza az olasz kultúra terjedését. Prágából és Varsóból ellenben az olasz kultúra sokkal szélesebb körű ismertségéről és hatásáról számoltak be a követek. A budapesti követ pedig elégedetten jelentette, hogy a követség és a hozzá tartozó fasiszta alapszervezet, valamint a Corvin Máttyás kulturális társaság jelentős eredményeket ért el az olasz kultúra terjesztésében, és arról is beszámolt, hogy magyar állami szervek és a magánszemélyek is támogatják a munkájukat. Magyarországon akkor már széles körben tanították az olasz nyelvet, középiskolákban és egyetemeken is. A budapesti olasz követség időnként konferenciákat szervezett. A fasiszmusról rendezett konferencián az előadók között szerepelt például Türr István garibaldista tábornok leánya és a fasiszta rendszer ünnepeit történésze, Gioacchino Volpe. A jelentések azt mutatják, hogy az Olasz Kulturális Intézetek működésük kezdetekor még alapvetően az olasz kultúra terjesztése érdekében működtek, nem váltak a fasiszmus propaganda eszközeivé.⁷⁴

Az olasz külpolitika helyzetéről, eredményeiről maga Mussolini is mérleget készített a szenátusban elmondott beszédében (1928. június 5.). A hosszadalmas, az egész világot leltárszerűen áttekintő beszéd Kelet-Közép-Európára vonatkozó részében a Szovjetunióról szólván megállapította, hogy a Moszkvával való kapcsolatok „normálisak”, de az 1924. évi kereskedelmi egyezmény után is csak „mérésékelt” eredmények születtek, a politikai kapcsolatok terén pedig alig történt előrelépés. A Lettországgal és a Litvániával való kapcsolatokat „szívélyesnek” minősítette, Közép-Európában Olaszország „baratai” közé sorolta Csehszlovákiát, a Balkánon Romániát. Jugoszlávia szemére vetette, hogy még mindig nem ratifikálta a nettunói egyezményeket, a délszláv államot egyébként „Versailles legmesterségesebb államának” nyilvánította. A legmelegebb hangon Magyarországról szólt, minősítése szerint az olasz–magyar kapcsolatok az „intenzív szívélyesség” fokára emelkedtek. Magyarország esetében Mussolini elismerte a revízió jogosságát is. Jó szavakat kapott Mussolinitól Bulgária is („számíthat Olaszországra a jövőjének az alakításában”), Görögországot és Törökországot pedig megdicsérte a duce, mert jelentős erőfeszítéseket tett az egymás közti megbékélés terén. Végül Albániáról kijelentette, hogy az ország „Olaszország érdek nélküli együttműködését és segítségét élvez”. A beszéd „elvi” részében fogalmazta meg Mussolini „A békeszerződések nem örökre szólnak” tézist, amelynek kapcsán visszatért a magyar revízió kérdésére is.⁷⁵

Nincs egyetértés az olasz történetírásban arról, hogy Mussolini miért vetette fel a revízió kérdését. Nem vitás, hogy Magyarországnak jól jött a duce kiállása a revízió mellett, hogy új szakaszt nyitott ezáltal az olasz–magyar kapcsolatban. Egyes

⁷⁴ Borejsza 1981, 104–105.

⁷⁵ Op. O. B. M., XXIII. k. 158–192.

történészek szerint azonban Olaszországnak a revíziós politika megnyitása semmi hasznot sem hozott, sőt felszínre hozta az olasz külpolitika ellenmondásosságát és megingatta a Csehszlovákiával, Romániával, Lengyelországgal való barátságot, sőt közvetve felvetette azt a kérdést is, hogy ha a magyar revízió jogos, akkor miért nem jogosak az osztrák, sőt a német revíziós törekvések. Miért emelte be Mussolini az olasz külpolitikába a revizionizmust? „Az egyetlen hitelesnek tűnő válasz, hogy Mussolini a revízióról nyilatkozván nem volt teljesen őszinte” – írja Ennio Di Nolfo a jeles diplomáciatörténész.⁷⁶ Ezt a hipotézist támasztja alá, hogy a revízióról szólván Mussolini mindig az általánosságok szintjén maradt, soha nem jelölt meg konkrét klauzulákat, amelyeket revízió alá kellene venni, nem beszélt a revízió mikéntjéről sem. A magyar követelések támogatását leszámítva akkoriban mindig általánosságoknál maradt, a magyar esetben is azonban csak a jövőben tartotta elképzelhetőnek a revíziót, akkor is csak békés úton, nem háborúval. Vagyis lényegében azt lehet mondani, hogy Róma beszélt ugyan Magyarország mártíromságáról, de nem gondolta igazán komolyan, hogy ennek a mártíromságának ideje lenne véget vetni. Legkevesbé Mussolini, akitől a legyőzött Magyarország oly sokat várt, de aki Magyarországot tulajdonképpen valamiféle vazallus állammá akarta tenni, hiszen nagyon figyelt arra is, hogy óvakodni kell valamiféle „nagy Magyarország” visszaállításának tervétől.⁷⁷ Tulajdonképpen minden Magyarország melletti hivatalos olasz kiállítás tulajdonképpen platóni szinten maradt, annak ellenére, hogy Mussolini az említett beszédében a revizionizmust nyilvánította az olasz külpolitika egyik fő elemének.⁷⁸

1928 második felében új fejlemények mutatkoztak a Balkánon. A belgrádi parlament 1928. augusztus 13-án végre ratifikálta a nettunói egyezményeket, ebből az olasz–jugoszláv kapcsolatok javítására irányuló törekvésre lehetett volna következtetni. A két ország viszonyáról azonban ekkor már valójában minden elmondható, csak az nem, hogy baráti lett volna. Mussolini már egészen más kártyákkal játszott Jugoszlávia ellen, mint a szerződés megkötésekor: egyenesen olyan politikai erőket támogatott, amelyek a délszláv állam szétesésén dolgoztak. A belgrádi ratifikáció paradoxona volt, hogy alig lépett életbe a szerződés, szinte már le is járt, hiszen 1924-ben csupán öt évre kötötték.

Albánia nagy eseménye az 1928. szeptember elsejei királykoronázást volt. Zogu elnök addigra biztosította magának Mussolini támogatását, és leszámolt a hazai ellenfeivel. Felvette az „albánok királya” – és nem az „Albánia királya” – címet, ezzel is kifejezésre juttatva országának a Jugoszláviával és a Görögországgal szembeni területi igényeit. Róma nem ellenezte Zogu hatalmának megerősödését. Az apró területű király ugyanis magára vállalta – és teljesíteni is tudta – országa belső stabilitásának és rendjének biztosítását, valamint Athén és Belgrád beavatkozási törekvéseinek kizárását. A „gazdának”, Rómának pedig lényegében nem maradt más kötelezettsége, mint időnként kifizetni az albán állam és a tiranai udvar költségvetési hiányát. Sok szempontból talán ez volt a legjobb megoldás mind a két fél számára.

Az 1928. szeptember 23-án Rómában aláírt olasz–görög barátsági szerződés pedig azt mutatta, hogy Athén igyekezett úgy tenni, mint a elfelejtette volna már a korfui konfliktust. Az olasz–görög viszony 1926 óta kezdett javulni, miután a republikánus Eleftheriosz Venizelosz visszatért a hatalomba és megbékélési politikát kezdett

---

⁷⁶ Di Nolfo 1960, 245.

⁷⁷ Di Nolfo 1960, 245.

⁷⁸ Di Nolfo 1954.

Olaszország felé.⁷⁹ Görögország és Olaszország között a barátsági szerződés aláírása után sem alakult ki ugyan szoros együttműködés, a kormányok azonban igyekeztek elkerülni a felesleges feszültségeket. A görög átlagember, a görög társadalom ugyanakkor továbbra is ellenszenvvel tekintett az olasz fasizmusra, elsősorban annak fenyegetően növekvő erejére láttán.⁸⁰

Mussolini immár konkrét sikereket tudott felsorakoztatni a Balkánon: a fésziget államai – Jugoszláviát kivéve – mind készségesnek mutatkoztak az olasz barátság és segítség elfogadására, és arra is, hogy részt vegyenek egy olyan államcsoporthoz, amelyet gazdasági és politikai tekintetben Olaszország dominál. Ez az állapot azonban rendkívül instabil volt, hiszen a térség országai között nem volt semmiféle koherencia, szemben álltak a revízióra törekvő és a „semmit sem engedni” álláspontot valló országok. Átmenetileg el lehetett érni, hogy a Balkán országai ne ugorjanak egymás torkának, azonban Olaszország nem rendelkezett még az ilyen állapot stabilizálásához is szükséges gazdasági és katonai erővel sem. Különbösen is Mussolini nem a stabilitás őre szerepet akarta eljátszani a térségben, hiszen tervei nem merültek ki bizonyos ottani olasz érdekeknek a megvédésében, hanem azokat az egész Balkán-félszigeten a vetélytárs hatalmak érdekei elé akarta helyezni, hasonlóképpen, mint ahogy azt a pici Albánia esetében szerencsével véghez is vitte. Ellentmondásos, széttartó irányú külpolitikát vitt ekkor Róma: a Jugoszláviával való színlelt barátságot elhagyva két irányban is kapcsolatot keresett: a revíziót kívánó országok felé (Bulgária, Magyarország), de a revíziót ellenző országok felé is (Románia). Mussolini balkáni külpolitikájából nyilvánvalóan hiányzott az elviség és a koherencia, talán csak az volt benne a biztos pont, hogy meg akarta akadályozni, hogy a Balkán német befolyás alá kerüljön.⁸¹

A szinte sohasem nyugodt Balkánon ezekben az években is gyorsan váltogatták egymást a Róma számára reményeket és csalódásokat okozó események. Kedvezőtlen fejlemény volt I. Sándor államcsínye (1929. január 6.), a királyi diktatúra bevezetése Jugoszláviában. A belgrádi államcsíny után két héttel lejárt a nettunói egyezmények érvényessége, és fel sem merült a meghosszabbítása. A korábbiaknál is nagyobb bizonytalanság kezdődött az olasz–jugoszláv kapcsolatokban. Mussolini mindinkább kéznél tartotta már a Jugoszlávia szétrobbantására irányuló új eszközt, a horvát usztasa szervezet szeparatista vezetőit. Ante Pavelić, a terrorszervezet alapítója és vezére több más társával együtt biztonságot élvezett Olaszországban, hasonlóképpen az ott berendezett usztasa-tábor.⁸² Mussolini persze az usztasákat is csak eszköznek tekintette a politikai fegyvertárában, ha szükségesnek látta megfenyegette velük Belgrádot, ha sikerült megállapodásra jutnia a jugoszláv kormánnyal, habozás nélkül korlátozta a tevékenységüket.

A nagyobb balkáni olasz aktivitás érintette a térségben érdekelt hatalmakhoz való viszony kérdését is. Mussolini itt is elsősorban Nagy-Britanniával igyekezett baráti kapcsolatokat ápolni, és a súrlódások ellenére Franciaországgal is, hiszen az antant hatalmakkal való együttműködés elengedhetetlen feltétel volt az olasz külpolitika másik két fő irányának, a földközi-tengeri és az afrikai terveknek a megvalósításához. Mussolini a Mediterráneumban meg akarta gyengíteni Franciaország pozícióit, Európa keleti felében pedig meg akarta törni a hegemoniáját, de lényegében a vele való

---

⁷⁹ Di Nolfo 1960, 237.

⁸⁰ Seton-Watson 1992. 408.

⁸¹ Mussolini németellenes intencióiról lásd Guariglia 1950, 87.

⁸² Guariglia 1950, 74–83., 87–92., Knox 1984, 308., Ormos 2000, 2. köt. 367., Ferrara 2001.

együttműködés keretében.⁸³ Ennek a politikának a realizálása egyáltalán nem látszott könnyű feladatnak.

Az 1920-as évek utolsó harmadában Mussolini külpolitikájának – egyben belpolitikájának is – a leglátványosabb sikere a Szent Székkel való viszony rendezése volt a lateráni szerződések aláírásával (1929. február 11.). Mussolini ezzel új korszakot nyitott a fasiszta rendszer tömegkonszenzusának stabilizálása terén, a faszizmus és a maga kelet-közép-európai népszerűségének a történetében is.

2.2. „A Rajnánál Franciaország ellen vagyunk, a Dunánál Franciaországgal” (1929–1936)

A fasiszta rendszer az 1926 és 1936 közötti szakaszban immár totálissá vált, a faszizmus átfogta és ellenőrzése alá vonta az állam és a társadalom szinte valamennyi szektorát és szintjét. (Az olasz fasiszta rendszer természetesen sohasem jutott el a totalitarizmusnak arra a szintjére, mint a német.) Ellentmondani látszik a hatalomkoncentrációnak, hogy Mussolini – akit ekkortól kezdve szinte már csak „duce”-nak neveznek – formálisan lemondott hatalma egy részéről, ugyanis a kormány általános átalakítása jegyében 1929. szeptember 12-én átadta a külügyminiszteri posztot Dino Grandinak, aki már 1926 óta külügyi államtitkár volt mellette. Grandi kinevezése nem jelentette Mussolini háttérbe szorulását, inkább csak azt, hogy a duce jelezni akarta, hogy Róma új külpolitikai kurzust kezd. (Hasonlóképpen jelzés értékű lesz, amikor majd egyszerűen elküldi Grandit, 1932. július 20-án.)⁸⁴

Grandi külügyminisztersége idején a korszak nagy kérdései – a jóvátétel, a leszerelés – kapcsán elhalványulnak az olasz külpolitika partikuláris vonásai. Az új külügyminiszter hangsúlyozta, hogy Olaszország konstruktív együttműködésre törekszik az antanthatalmakkal a Nemzetek Szövetségben és a nemzetközi konferenciákon. Majdnem el is tudta hitetni, hogy a Palazzo Chigi valóban fordulatot hajtott végre. A gyanút azonban nem sikerül teljesen eloszlatnia. Nehezítette a munkáját, hogy a duce félhatalmazta ugyan, hogy szavaljon csak a békéről, amennyit csak akar, az olasz külpolitika lényege azonban nem változhat, s Mussolini fenntartott magának azt a jogot is, hogy a külpolitikai döntéseknél nemcsak a kormány fejeként hallassa a hangját, hanem a „fasizmus pápájaként” is.⁸⁵ S hallatta is, 1930. májusában egyik nagybeszédében például így: „A szavak szép dolgok, még szebbek azonban a puskák, a gépfegyverek, a hadihajók, a repülőgépek és az ágyúk.”⁸⁶

Grandi új hangsúlyokat adott az olasz külpolitika egyes elemeinek. Ő is a párizsi békeszerződések elégtelenségéből indult ki és számolt az előbb vagy utóbb kirobbanó francia–német összecsapással is. A nyilvánosság előtt természetesen azt hangsúlyozta, hogy a háború „az öreg, dicső múltú Európa öngyilkosságát jelentené, amelyből csak a bolsevizmus húzna hasznot”. Az olasz diplomátákat azonban arra figyelmeztette, hogy Olaszországnak nem kell elköteleznie magát egyik fél mellett sem, „az olasz békepolitikának” rövid és hosszabb távon is „szigorúan egyforma távolságot kell tartania” a két rivális hatalom között, és majd a „nagy összecsapásnál”, „az európai

---

⁸³ De Felice 1974, 365.

⁸⁴ Guariglia 1950, 63., Di Nolfo 1960, 251–253., Saiu 1999, 96.

⁸⁵ Grandi 1985, 1929. január 27., február 6., december 27., 1930. augusztus 24., szeptember 12.

⁸⁶ Op. O. B. M. XXIV. k. 235.

dráma főszereplői” közötti küzdelem eldöntésénél „a mérleg nyelve”, „a döntő súly” (peso determinante) szerepet kell játszania.⁸⁷ A „döntő súly” szerep és a vetélkedő nagyobb hatalmak közötti „egyenlő távolság” elve természetesen nem Grandi találmánya volt, Cavourtól örökölte az olasz diplomácia ezeket az elveket. Más célokkal szerepeltek a nagy piemonti államférfi diplomácia fegyvertárában az egységes Olaszország megteremtésénél. Grandi és Mussolini az olasz nagyhatalmi szerep kialakításához szerette volna ezeket használni. A két fasiszta vezető külpolitikai elgondolásainak volt egy alapvetően gyenge pontja – Carlo Santoro ironikus megfogalmazását használva – az, hogy komolyan gondolták, hogy Olaszország valódi nagyhatalmi szerepre aspirálhat.⁸⁸ Az ország ugyanis nagyon szerény képességekkel rendelkezett ahhoz, hogy igazi nagyhatalomként viselkedjen, azaz a nemzetközi kapcsolatok olyan szereplőjeként, amely képes érvényesíteni és védelmezni a kisebb partnerei és a csatlósai érdekeit is.⁸⁹

A fasiszta vezetők természetesen ismerték az ország a katonai és gazdasági gyengeségeit és változtatni is igyekeztek azokon. A nagyhatalommá válás jegyében az 1920-as évek végétől Olaszország fegyverkezni kezdett. Az olasz fegyverkezést általában 1935-től szokás számítani, valójában azonban már az 1920-as évek végén elkezdődött. 1922-ben a katonai kiadások a költségvetés 22,4 százalékát tették ki, 1926 és 1930 között 30 százalékra nőttek, majd az 1930-as évek közepén ugrásszerű növekedés következett: 1936-ban megközelítették a teljes kiadások 40 százalékát, 1940-ben pedig elérték a 45 százalékot.⁹⁰ Míg 1923–1925-ben katonai kiadások csupán a nemzeti jövedelem 2,6 százalékát vitték el, 1927-ben már 3,4 százalékát, 1931–1933-ban, a válság legnehezebb éveiben 5,6 százalékra emelkedtek. 1936-ban, az etiópiai háborúval elvitték a nemzeti jövedelem 18,4 százalékát, majd 1937–1938-ban átmenetileg enyhe csökkenés következett a katonai kiadásokban. Igaz, 1931-ig az olasz katonai kiadásoknak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya csak valamivel maradt alatta a franciaországinak (akkoriban Franciaország költött katonai kiadásokra a legtöbbet Nyugat-Európában), 1931 után azonban már meghaladta azt. A katonai kiadásoknak a nemzeti jövedelemmel összevetett arányát tekintve Olaszország többet költött 1926 és 1940 között a hadseregre és fegyverkezésre Nagy-Britanniánál, amely akkor világhatalomnak számított. A katonai kiadásokat összegét tekintve 1923-ig az olasz kiadások a francia kiadások csupán egyharmadát tették ki, 1933–1934-ben már háromnegyedét, majd 1936-ban az etiópiai és a spanyolországi háború évében meghaladták Franciaország katonai kiadásait.⁹¹ Ha nincs is automatikus összefüggés a katonai kiadások és a katonai erő között a fenti adatokból is jól kiolvasható, hogy Olaszország legfeljebb az 1930-as évek közepéig volt versenyhelyzetben vetélytársaival, s az is, hogy a „döntő összecsapás” előtt majdnem elérte anyagi lehetőségei maximumát, így képtelen lesz tovább növelni a katonai kiadásait.

1929-től Rómában egyre többet beszéltek a fasiszmus egyetemességéről. Ez váratlan fordulatnak tűnt, hiszen korábban Mussolini többször kijelentette, hogy a fasiszmus nem exportcikk, nem ültethető át más országokba. 1929-ben Asvero Gravelli, a milánói fascio alapító tagja, az Opera Nazionale Balilla egyik vezetője megalapította az *Anti-*

⁸⁷ Grandi 1985, 1929. február 5., 6., október 8., 1930. augusztus 25., 26., december 25., 1931. március 5.

⁸⁸ Santoro 1991, 164.

⁸⁹ Az olasz külpolitika valós feltételeit és történetét részletesen elemzi a világgazdasági válság éveire vonatkozóan D’Amoja 1967.

⁹⁰ Ciocca 1975, 363.

⁹¹ Knox 1984, 495.

Europa című folyóiratot, amely 1941-ig a következő alcímekkel jelent meg: „A fasiszta forradalmi ifjúság eszméinek és akcióinak havi szemléje”, „A fasizmus terjedésének világszemléje”, „A fasizmus univerzalizmusának szemléje”. A folyóirat valamiféle fasiszta internacionálé szervezője szerepre aspirált.⁹² Akkor már maga Mussolini is a fasiszta eszmék és a fasiszta rendszer egyetemességéről kezdett beszélni, 1930. október 27-i beszédében kijelentette: „a fasizmus mint eszme, mint doktrína univerzálisan valósul meg, a sajátos intézményeit tekintve olasz, a szellemisége egyetemes.” 1932-ben, a marcia su Roma tizedik évfordulóján jelent meg az *Ottobre* című új folyóirat, „az egyetemes fasizmus folyóirata” alcímmel. (Az *Ottobre* másfél év után átalakult napilappá.) A fasizmus „önbizalmának” megnövekedésében, abban hogy kezdte magát egyetemes érvényűnek definiálni, egyebek mellett, szerepet játszott az is, hogy a világgazdasági válság első éveiben a „válságmenedzselés” hatékony eszközének mutatkozott a fasiszta államnak a gazdaságba való beavatkozása. S az is, hogy akkoriban általános érvényességűnek látszott az európai demokráciák politikai intézményrendszerek válsága. Nem utolsó sorban közre játszott a fordulatban az is, hogy az Európa szerte szaporodó és erősödő szélsőjobboldali erők és mozgalmak közül egyre több az olasz fasizmusban találta meg a példaképét.

Időközben megint mozgásba jött az itt elemzett kelet-közép-európai térség. Mindenekelőtt növekvő súllyal jelentkezett az olasz külpolitikában az osztrák, illetve a német kérdés, konkrétan az Anschluss problémája.⁹³ Az élénkülő olasz-osztrák kapcsolatokra utalt az 1930. február 6-án Rómában aláírt barátsági szerződés. Az 1931 márciusában nyilvánosságra hozott osztrák–német vámuniós tervből ellenben Rómában azt olvasták ki, hogy Németország az Anschlusra készülődik, sőt gazdasági előretörésre készül az egész Duna-medencében és Balkánon is. Mussolini és Grandi akkor még az angol- és franciabarátság prioritása mellett volt. Franciaország számára pedig kézenfekvő volt, hogy Németországgal szemben Olaszországgal szövetezzék. A nagy kérdés azonban az volt, hogy mit tud ajánlani Olaszországnak. Párizs olasz közreműködéssel úgy szerette volna a dunai térség rendezését véghez vinni, hogy közben lényegében meg akarta tartani az itteni pozícióit. Mussolini ellenben arra számított, hogy rendezés közben kiterjeszti befolyását a térségben.⁹⁴ Ez nem látszott reménytelennek, de ha Rómának sikerült volna is mind az osztrák, mind a magyar külpolitikát egyoldalúan olasz orientációjúvá változtatni, akkor is csak két gyenge, lefégyverzett országot vonhatott volna Olaszország a hegemoniája alá, továbbá az esetleg így kialakuló blokknál sokkal komolyabb tényezőt jelentett a kisantant keretében szervezett francia szövetségi rendszer. Az olasz lehetőségek gazdasági téren sem volt sokkal jobbak. A kelet-európai országok többnyire agrártermékeik számára kerestek értékesítési piacokat Nyugat felé, az agáripári Olaszország elve nem volt ideális partner ehhez, még kevésbé azután, hogy Mussolini kibontakoztatta a „búza-csatát”, vagyis az önállóság megteremtését az élelmiszerellátás terén. A politikai és a gazdasági szempontok minduntalan szembe kerültek egymással. A gazdasági diplomáciában ez azzal járt, hogy a duce ígéreteket tett olasz kölcsönökre vagy gabonavásárlásokra, teljesülésük azonban nagyjából elakadt a szaktárcák alkudozásai során. A politikai alkukat pedig az nehezítette, hogy a közép- és kelet-európai államok belső ellentétei miatt az egyik vagy a másik állammal kötött megegyezés elve kizárta a többihez való

---

⁹² Gravelli egyébként intranzigens fasiszta volt, a fasizmust és a nemzeti szocializmust nemcsak megkülönböztette, hanem később szembe is állította egymással.

⁹³ Ausztria történetéről, az Anschluss problémájáról magyarul lásd Kerekes 1963, Kerekes 1984, Zöllner 1998.

⁹⁴ Pritz 1982, 125–126.

közeledés lehetőségét. Így a külső szemlélő számára az olasz külpolitika hallatlanul kiegyensúlyozatlannak mutatkozott, holott mindvégig következetesen az olasz politikai szempontokat igyekezett érvényesíteni.

Azután, hogy Mussolini meghirdette a fasiszmus egyetemes érvényességét, mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy a duce és Grandi útjai szétváltnak. Már csak az alkalom kellett, hogy a külügyminiszter valamely konkrét kérdésben magára vonja a duce haragját. Ez akkor következett be, amikor Grandi az 1932-es lausanne-i jóvátételi konferencián egy részletkérdésben nem tudta megvédeni az olasz érdekeket. Mussolini 1932. július 2-án átrendezte a kormányt, ismét a maga kezébe vette a Palazzo Chigi irányítását, államtitkárként pedig Fulvio Suvichot vette maga mellé.⁹⁵ Grandi menesztése (londoni nagykövet lett) önmagában is jelzés értékű volt: a duce személyes külügyminisztersége látványosabb és mozgékonyabb külpolitikát ígért. Grandi leváltását Mussolini később azzal indokolta, hogy a bolognai fasiszta vezető külügyminiszterként túlságosan „népszövetségivé”, „pacifistává” és „demokratává” változott.⁹⁶ Grandi külpolitika elvei közül az „egyenlő távolság” elve és a „döntő súly” szerepre törekvés továbbra is érvényben maradt, a változtatások kényszere azonban nyilvánvaló volt. A világgazdasági válság egyre mélyült, s megroppantotta Európát, Németországban rohamosan erősödött a nemzeti szocialista mozgalom, s szemlélató mást mindinkább reménytelenné váltak a leszerelésről folyó tárgyalások. Olyan nemzetközi rend perspektívája kezdett megjelenni, amelyben szinte csak az erő számít. Mussolini jól felmérte a kialakuló új nemzetközi helyzetet és az Olaszország számára adódó lehetőségeket is.

Először is megkeményítette Olaszország álláspontját Jugoszlávia irányában. A keleti szomszéd elve kimaradt a Grandi-féle pacifista kurzusból, az nem vonatkozott az olasz–jugoszláv relációra. Sándor király különféle csatornákon keresztül hiába keresete a megbékélést Olaszországgal, a duce teljesíthetetlen követelésekkel válaszolt: tulajdonképpen teljes szakítást követelt Franciaországgal és szövetségkötést Olaszországgal. A titkos tárgyalások mégis folytatódtak, és valószínű, hogy maga Sándor is tárgyalt 1932. július végén vagy augusztus elején – eredménytelenül – Olaszországban. Az inkognitóban tett látogatás tovább erősítette a duce meggyőződését, hogy Jugoszlávia a széthullás előtt áll.⁹⁷

Róma Albánia felé is erőszakosabb lett, benyújtotta a korábbi gazdasági támogatásokért a számlát: 1932-ben újabb gazdasági kiváltságokat követelt, és előállt a két ország közötti vámunió javaslatával. Zogu király megpróbált ellenállni, majd 1934-ben jobbnak látta engedni, a vámunióról szóló szerződést azonban akkor sem kötötték meg.⁹⁸

1932-ben erőteljesen növekedett az olasz külpolitika dinamizmusa Magyarország és Ausztria irányában is. Ennek látványos megnyilvánulása volt Gömbös Gyula miniszterelnök 1932. november 10–11-i első római látogatása, amelynek legfontosabb eredménye a két ország baráti kapcsolatainak megerősítése volt. A duce és a magyar miniszterelnök megállapodott, hogy koordinálják lépéseiket Dollfuss kancellár helyzetének megerősítése érdekében. Megállapodtak arról is, hogy bizottságot állítanak fel annak tanulmányozására, hogy Ausztriát miként lehetne bekészteni egy hármassal,

⁹⁵ Suvich emlékiratait lásd Suvich 1984.

⁹⁶ Guariglia 1950, 176–177.

⁹⁷ Az olasz–jugoszláv kapcsolatok főbb hivatalos dokumentumait lásd Giannini 1934. Sándor király inkognitóban tett látogatását felveti Knox 1984, 316.

⁹⁸ Réti 2000, 55.

olasz–osztrák–magyar vámunióba, bár mindegyikük tudta, hogy ennek megteremtése aligha lehetséges. Megállapodtak az olasz–magyar külkereskedelem bővítéséről – Gömbös elsősorban a magyar mezőgazdasági export megkönnyítését sürgette –, szó volt olasz pénzügyi hitelekről is. A tárgyalások során olasz–magyar relációban – az olasz szándék ellenére – nem jutottak konkrét politikai megállapodásra.⁹⁹

Az olasz–magyar gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok jónak voltak mondhatók, de szinte valamennyi tárgyaláson kölcsönösen megállapították, hogy lehetnének sokkal nagyobb volumenűek is. Magyarországnak Olaszország csak a harmadik legfontosabb kereskedelmi partnere volt, Ausztria és Németország után. Olaszország részesedése a magyar kivitelből az 1920-as évek második felében 4–7 százalék között ingadozott. 1930-ban a preferenciák hatására csaknem 13 százalékra növekedett, ezt a viszonylag kedvező mutatót azonban nem sikerült stabilizálni: a magyar kivitelből való olasz részesedés 1931-ben 10, 1932-ben pedig 7,8 százalékra esett vissza, majd 1933-ban megint emelkedett, elérte a 8,7 százalékos szintet. Olasz viszonylatban az egyenleg általában pozitív volt.¹⁰⁰ Az olasz–magyar gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok erősödése ellenére Magyarország legjelentősebb külkereskedelmi partnere továbbra is Ausztria maradt. Nyugati szomszédunk a teljes magyar külkereskedelmi forgalomból 1929-ben 19,0, 1930-ban 18,9, 1931-ben 20,9, 1932-ben 20,5 százalékkal részesedett. A magyar mezőgazdasági kivitel aránya még ennél is nagyobb volt: 1929-ben Ausztriába irányult a magyar mezőgazdasági kivitel 37,0, 1930-ban 34,7, 1931-ben 39,6, 1932-ben 40,6 százaléka.¹⁰¹ Olaszország számára a magyarországi befolyás megalapozása szempontjából erős versenytársként jelent meg Németország is, miután 1931-es magyar–német kereskedelmi szerződéssel megnyitotta piacait a magyar mezőgazdasági kivitel előtt. Ettől kezdve a magyar agrárexportból való részesedése rohamosan növekedett. (1930-ban 11,3, 1931-ben 15,7, 1932-ben 19,3 százalékban részesedett a magyar agrárkivitelből.)¹⁰²

A fasiszta Olaszország szellemi, kulturális befolyása kétségtelenül növekedett az 1930-as évek elején, de nem hozott átütő eredményeket Kelet-Közép-Európában. 1932 őszén a *marcia su Roma* 10. évfordulója kapcsán rendezett ünnepek keretében Mussolini a fasiszta univerzalizmusáról szóló tételét tovább fejlesztve magabiztosan „megjósolta” ugyan, hogy „Európa egy évtizeden belül fasiszta lesz, vagy fasizálva lesz”,¹⁰³ a jóslat azonban – mint ismeretes – nem a fasiszta, hanem a náciizmus uralma alatt jutott el majdnem a beteljesülésig. A fasiszta univerzalizmusa jegyében az 1930-as évek első harmadában Róma lelkesen szervezte a nemzetközi konferenciákat és a kongresszusokat. Ezek sorában a kezdő lépést az Olasz Akadémia Alessandro Volta Alapítványának 1932 novemberében az európai egységről tartott nagy nemzetközi konferenciája jelentette. Az olaszok is nagy nevű képviselőket vonultattak fel, s valóban egész Európából ott voltak Rómában a jobboldal igencsak különböző szintű, de híres tudósai és politikusai: Németországból Werner Sombart, Hermann Göring, Alfred Rosenberg, Ausztriából Stefan Zweig, Romániából Nicolae Iorga és Mihail Manoilescu, Magyarországról Apponyi Albert, továbbá számos miniszter, diplomata, egyetemi tanár és író. A felszólalók nagy része fennhangon dicsőítette a fasiszta.¹⁰⁴ A konferencia egyik folyamánya volt a Róma Egyetemességért Akcióbizottságok (I Comitati di

⁹⁹ DDI. 7. sorozat, XII. k. 534. p., Pritz 1982, 72–77., Réti 1998, 21–25.

¹⁰⁰ Pritz 1982, 107.

¹⁰¹ Pritz 1982, 78.

¹⁰² Pritz 1982, 90.

¹⁰³ Op. O.B.M...

¹⁰⁴ *Atti del Convegno Volta*. Róma, 1933.

Azione per la Universalità di Roma – CAUR) megalakítása 1933 júliusában. Az Akcióbizottságok az olasz külügyminisztérium felügyelete alatt jöttek létre, és egész Európa nacionalista, fasiszta vagy korporativista mozgalmait igyekeztek összefogni mintegy jövőendő fasiszta internacionálé előfutáraként.¹⁰⁵ A CAUR létrehozásában már szerepet kapott a nácizmussal való versengés is.¹⁰⁶ A CAUR – a statútuma szerint – „egyetemes szervezet”, mindazok számára, akik „a fasiszta Róma felé tekintenek”. Egy 1933 május 1-én készült hosszabb jelentés alapján képet alkothatunk a fasiszta párt külföldön működő szervezeteiről és az olasz kultúrát népszerűsítő hálózatról is. (A két szervezet ekkor már a több ponton nehezen különíthető el.) Az irányítás és a felelősség a Miniszterelnöki Hivatal Sajtóirodája (Ufficio Stampa del Capo del Governo) és a Külföldön Élő Olaszok Főigazgatósága (Direzione Generale degli Italiani all'Estero) között oszlott meg. A hierarchiában ezeket követte a külügyminisztérium ellenőrzése alatt álló a Kultúra Fasiszta Intézetei (Istituti Fascisti di Cultura) hálózat. A fasiszta párton belül a propaganda feladatokkal a Fasiszta Ifjúság (Gioventù Fascista – GUF) Titkárságának Külföldi Irodája foglalkozott. A fasiszta propaganda tevékenység finanszírozására a Korporációk Minisztériumának is volt egy 400.000 líras ad hoc alapja. Ezen összeg fölött az Ente Nazionale di Cultura Fascista és az Associazione Italica diszponált, valamint további egymillió líra fölött is, amely az olasz kultúra külföldi propagandáját szolgálta. (A jelentés kritikusan megjegyzi, hogy ezt az összeget „sajnos” lényegében az olasz zene külföldi terjesztésének támogatására költötték.) A listát az olasz filmmel foglalkozó Istituto Nazionale LUCE, a rádió (RAI), az Accademia d'Italia, az Istituto Italiano del Libro, a Volta Társaság, a Dante Alighieri Társaság és több kisebb egyesület zárja.¹⁰⁷ A lista hosszú, az eredmények azonban szerények, s ez nem is annyira a jellegzetes olaszos szervezetlenséggel volt magyarázható, hanem sokkal inkább azért volt így, mert a külföldi olasz propaganda és kulturális tevékenység lehetőségei alapvetően különböztek a német szervezetekétől. Egyfelől Kelet-Közép-Európában a német kulturális befolyás hagyományosan sokkal mélyebb és szélesebb körű volt, mint az olasz, másfelől ebben a régiókban nem éltek jelentős számban olaszok nemzeti kisebbségként, míg a német kisebbségek száma országonként is többszázszáz vagy akár milliós nagyságú volt.¹⁰⁸

Hitler hatalomra jutásával gyors és nagymértékű változások kezdődtek az európai nemzetközi kapcsolatokban, az olasz külpolitikában is. Mussolini átmenetileg (két évre) olyan helyzetbe került, hogy az európai diplomácia egyik döntőbírája lehetett, mert egyidejűleg a kezében tartotta a kulcsokat a Németországgal kötendő revizionista

---

¹⁰⁵ Borejsza 1981, 144–146.

¹⁰⁶ Pritz 1999, 80–82.

¹⁰⁷ W. Borejsza 1981, 140. Ez a helyzet jelentős mértékben nem változott meg még 1939-re sem. Egy Ciano számára készült jelentés 1939 nyarán így foglalja össze a fennálló állapotokat: „Ma mindenki csinálja a propagandamunkát: a Dante-fasciók, az akadémiától a kereskedelmi irodákig... Mindegyik azt csinálja, amit akar, és mindenki a maga módján.” Uo.

¹⁰⁸ Az Olasz Egyesületnek Szófiában 1933. december 10-én mindössze 150 tagja volt. Az egyesület elnöke a követség egyik diplomatája volt. Szófiában működött egy fascio is, azonban lényegében csak a követség diplomatái voltak a tagjai. Magyarországon, Romániában és Görögországban az 1920-as évek végétől működött fascio. A fasciók létszáma, hatóköre az egyes országokban levő olaszok számától függött, s ez rendkívül kevés volt akkor Kelet-Közép-Európában. A Baltikumban élt a legkevesebb olasz, a Balkánon a legtöbb. Észtországban 1935-ben 20 olasz állampolgár élt, Finnországban 1939-ben 230. Litvániában és Lettországon is kevesen voltak az olaszok. Lengyelország több nagy városában is működött fascio, természetesen az olasz követség ellenőrzése alatt. Borejsza 1981, 140.

szövetséghez is meg a németellenes koalícióhoz is. Ebben az időszakban, 1933 és 1935 között Róma kettős politikát folytatott, egyfelől időnként szirénhangokat hallatott Németország felé, másfelől viszont aktív részt vállalt a Franciaország által szervezett németellenes tervekben.

1933 márciusában, két hónappal Hitler hatalomra jutása után a duce előállt a négyhatalmi paktum javaslatával: Olaszország, Franciaország, Anglia és Németország „európai direktóriumának” tervével. Úgy számolt, hogy egyfelől nyomást gyakorol Franciaországra azzal, hogy támogatja Németország fegyverkezési egyenjogúsítását, másfelől pedig Franciaországot és Angliát használja ellensúlyként Németország és az Anschluss ellen, valamint Németországnak a dunai térségbe való benyomulásával szemben. „A Rajnánál Franciaország ellen vagyunk, a Dunánál Franciaországgal”¹⁰⁹ – így foglalta össze a tervét, amelyet azzal egészített ki, hogy semlegességi, meg nem támadási és barátsági szerződést kötött a Szovjetunióval. Mussolini terve a kelet-közép-európai térségben magában foglalta a területi revízió gondolatát is. Az elképzelésnek ez az eleme azonban – amint számítani lehetett rá – a kisantant országok és Lengyelország felháborodásába és ellenzésébe ütközött. Ennek hatására Franciaország olyan módosításokat kért a paktumon, hogy mire aláírták (1933. június 7.), az el is vesztette minden gyakorlati értékét.¹¹⁰

A francia diplomácia 1933 nyarán új erőfeszítéseket tett, hogy megnyerje Rómát a Németország elszigetelésére irányuló terveihez. Azt javasolta, hogy halasszák el a Duna-medence politikai kérdéseinek megoldását későbbre, és inkább gazdasági síkon keressék az előrelépést. A francia javaslat egyik fontos pontja volt, hogy Budapest függessze föl a revíziós propagandáját. A Népszövetség október elejei, a Duna-medence kérdéseivel foglalkozó ülésén előterjesztett olasz memorandum lényegében egybecsengett a francia javaslattal, szintén a gazdasági kérdésekre koncentrált, a dunai országok egymás közötti ellentétei miatt azonban a francia tervet együtt az olasz is elfogadhatatlannak bizonyult. Róma egyébként is a tervezetével elsősorban a Magyarországgal és Ausztriával folyó tárgyalásairól igyekezett elterelni a figyelmet.¹¹¹

Németország és Ausztria kapcsolatának kérdései, az Anschluss problémája Olaszország számára előtérbe hozta Dél-Tirol és a Brenner-határ kérdését is. A korabeli közvélemény többsége és később a történészek közül többen úgy vélekedtek, hogy 1935-ig Mussolini őszintén védelmezte Ausztria függetlenségét éppen az Anschlusstól való félelme miatt. Ma inkább az az interpretáció dominál, amely szerint Mussolini Ausztriát mindig csak csereárúnak tekintette, számára a kérdés úgy vetődött fel, hogy ki ad többet Ausztriáért, vagy hogy egyáltalán ki fizeti érte. Úgy gondolkodott, ha Franciaország Afrikában kész fizetni Olaszországnak Ausztria védelmezéséért, akkor Róma fellép az osztrák függetlenség mellett, ha azonban Németország támogatja az olasz birodalmi érdek érvényesítését, akkor „viheti” Ausztriát. Vagyis, Mussolini az osztrák kérdésben is kettős politikát folytatott. El tudta képzelni Németországgal azt a megoldást is, hogy végbemegy ugyan az Anschluss, de Németország garanciákat ad Olaszországnak a Brenner-határra, s ráadásul biztosítja az olasz befolyás érvényesülését a dunai–balkáni övezet legalább egy részében.¹¹² Mussolini egy ideig reménykedett,

¹⁰⁹ Idézi Saiu 1999, 97.

¹¹⁰ Az egyezmény az aláíró hatalmak közötti ellentétek miatt nem lépett hatályba, egyik aláíró állam parlamentje sem ratifikálta. Az egyezmény szövegét közli Halmosy 1967, 317–321. A paktum létrejöttének körülményeiről és kudarcának okairól részletesen lásd Ormos 1969, 177–225., Petersen 1978, 133–178.

¹¹¹ Réti 1998, 37.

¹¹² Ormos 2000, 2. köt. 367.

hogy meg tud egyezni a németekkel a befolyási övezetek olyan megosztásában, hogy a keleti irányú német terjeszkedés olasz elismerése fejében a német kormány támogatja Olaszország jogait Kelet-Közép-Európában, egy bizonyos vonaltól délre. Mussolini e virtuális vonaltól mindenképpen délre látta a Balkán nyugati felét, de lehet, hogy az egész Balkánt, minden bizonnyal ide értette Magyarországot, míg Ausztria hovartartozásának kérdését egyelőre nyitva hagyta.¹¹³

A németországi változások hatása elért a Balkánra is. 1934. február 9-én Athénban Görögország, Jugoszlávia, Románia és Törökország aláírta a balkáni országok politikai és katonai együttműködési szerződését, az ún. balkáni antant létrehozásáról szóló okmányt.¹¹⁴ A szerződést francia ösztönzésre kötötték, a szövetség fő célja a Balkán-félsziget status quójának a fenntartása volt. A balkáni országok közül egyeseket az olasz expanzió fenyegetése, másokat a bolgár revíziós törekvések és az olaszok által támogatott bolgár terrorizmus közelített egymáshoz, de fontos szerepet játszott az antantban a balkáni népek együttműködésének gondolata is. A balkáni antant kialakításához a török kormány teremtette meg az előfeltételt, azáltal, hogy a 1930-ban kibékült Görögországgal. A változást elősegítette, hogy a törökök legalább akkora fenntartásokkal fogadták a levantei olasz expanziós terveket, mint a görögök. A Dalmáciát és Macedóniát féltő Jugoszláviának pedig minden támogatás jól jött Olaszországgal szemben. Románia volt a legkevésbé érdekelt a balkáni kérdésekben, a bolgár ambíciók azonban számára is fenyegetést jelentettek, továbbá a román tengeri kereskedelem számára létfontosságú volt a szorosokat ellenőrző Törökország jóindulata. Mindezen félelmekből és törekvésekből, továbbá a távolban feltűnt német fenyegetésből született meg a balkáni antant, amelybe Bulgáriát és Albániát nem hívták meg, bár elvileg a szerződés nyitott volt valamennyi balkáni állam előtt. A szerződést végül is nem sikerült átfogó regionális együttműködéssé szélesíteni, mert az Olaszországtól függő Albánia eleve nem csatlakozott hozzá, továbbá hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy Bulgária csatlakozására nem lehet számítani. A balkáni antant így lényegében csak Bulgária-ellenes szövetség maradt, és nem tett szert fontos szerepre a térségben.¹¹⁵

A németországi náci hatalom stabilizálódása felgyorsította Olaszország, Magyarország és Ausztria közeledését és együttműködésük kialakulását. Közvetlenül azután, hogy Ausztriában Dollfuss kancellár leszámolt a szociáldemokrata mozgalommal Mussolini, Gömbös és Dollfuss aláírta ún. római jegyzőkönyveket (1934. március 17.), amelyek politikai konzultációkat helyeztek kilátásba a három ország között. Dollfussnak nem sikerült elérnie, hogy partnerei vállalják Ausztria függetlenségének garantálását. A három kormányfő nagy figyelmet szentelt a gazdasági együttműködés kérdéseinek is, abban a reményben, hogy Olaszország piacot nyit az osztrák ipari termékeknek, a magyar mezőgazdasági termékek számára pedig mind a két ország. Aláírtak két gazdasági tárgyú jegyzőkönyvet is, amelyek Olaszország gazdasági elsőbbségének biztosítását és Németország egyre fokozódó gazdasági behatolásának megakadályozását célozták.¹¹⁶ A római jegyzőkönyvek aláírásával elkezdődött a

¹¹³ Ormos 2000, 2. köt. 369.

¹¹⁴ Halmosy 1966, 331–335.

¹¹⁵ Seton-Watson 1992, 409.

¹¹⁶ Olaszország évi egymillió, Ausztria pedig évi másfélmillió mázsa búza, valamint félmillió mázsa liszt átvételét vállalta Magyarországtól a világpiaciánál magasabb árakon. Jelentősek voltak az Olaszország által állatkiviteli kontingensek is: évi 55000 db szarvasmarha, 1000 tonna sertéshús, 3000 db ló. E kedvezmények fejében a magyar kormány 20-30 százalékkal csökkentette az olasz és osztrák importcikkek importjának vámtételeit Halmosy 1966, 339–345., Pritz 1982, 163–164., Romsics 2000, 168.

magyar–olasz kapcsolatok történetének legintenzívebb időszaka, amely az 1940. szeptemberi háromhatalmi egyezményhez csatlakozásig tartott. A római jegyzőkönyvek hatására Magyarországon – a központi akaratnak megfelelően – megnövekedett Mussolini kultusza. Ez megnyilvánult utcák és terek elnevezésében, magyar küldöttségek gyakori olaszországi látogatásában, különböző magyar címek odaítélésében.

1934. június 14–15-én Velencében megtörtént Mussolini és Hitler első találkozója. („Hogy eloszlassuk a felhőket, amelyek Európa békéjét fenyegetik.”) A találkozó teljes kudarccal végződött. A tárgyalások alapján Mussolini arra a döntésre jutott, hogy Etiópia megszerzését Hitler nélkül, angol–francia közreműködéssel kell megoldania. Az olasz–német kapcsolatokat végképp elrontotta, hogy az osztrák nácik meggyilkolták Dollfuss kancellárt (1934. július 25.). Egész Európa úgy tekintett akkor Berlinre, mint a gyilkosok főhadiszállására. A duce demonstrálva az Ausztria függetlensége melletti kiállását csapatokat küldött a Brenner-hágóhoz. Hitler elhalasztotta az Anschluss megvalósítását, az olasz–német viszony mélypontra süllyedt. (Mussolini és Hitler három évig nem is találkozott.)

Az olasz–jugoszláv viszony is rendkívül megromlott ezekben a hetekben. (Csak részben azért, mert Dollfuss gyilkosai a karintiai határon át Szlovéniába menekültek, ahol a helyi hatóságok szívélyesen fogadták őket.¹¹⁷) Majd októberben, a marseille-i gyilkosság (1934. október 9.) nyomán a mélypontra jutottak. Mint ismeretes Marseilleben horvát terroristák megölték Sándor királyt, aki a jugoszláv–francia szövetség megerősítése végett utazott Franciaországba. A merényletben a francia külügyminiszter, Louis Barthou is életét veszítette. Nem volt kétséges, hogy a merénylők korábban olasz és magyar támogatást kaptak.¹¹⁸ Franciaországnak azonban a német fenyegetés miatt szüksége volt az a Rómával való együttműködésre, ezért nem forszírozta az olasz felelősséget. Az ügy a Nemzetek Szövetsége elé került – elsimításának története klasszikus példa a titkos diplomácia történetének tananyagában. A gyilkosság egyébként nem érte el az usztasák által tervezett hatást: az uralkodó halálát nem követte Jugoszlávia felbomlása.

1935 elején Mussolini figyelme már elsősorban az afrikai gyarmati terjeszkedés, Etiópia megszerzésének előkészítése felé fordult. Diplomáciai sikert hoztak Rómának a Mussolini–Laval tárgyalásokon született megállapodások (1935. január 7.). A dokumentumok nyilvánosságra hozott része kimondta, hogy Olaszország és Franciaország elkötelezi magát Ausztria függetlenségének megőrzése mellett, hogy mindkét fél elutasítja azokat a törekvéseket, amelyek a versailles-i szerződés katonai előírásainak egyoldalú megváltoztatására irányulnak. (Németország az általános hadkötelezettség bevezetésére készült.) Az afrikai törekvésekkel kapcsolatos titkos megállapodásokban rögzítették az afrikai francia és olasz befolyási szférákat, elhatárolták a birtokaikat, olyan módon, hogy Franciaország kisebb engedményeket tett.¹¹⁹ Olasz szempontból a leglényegesebb az volt, hogy Róma a francia–olasz közeledés jegyében szabad kezet kapott az etiópiai hódításhoz, amelynek előkészítése akkor már el is kezdődött. A franciák mellett az angolok is érdekeltek voltak az Olaszországgal való megegyezésben, hiszen Németország jelentette Nagy-Britannia számára is a főveszélyt, így semmit sem tettek, amikor 1935. február 20-án megindult

---

¹¹⁷ Seton-Watson 1992, 412.

¹¹⁸ A merényletről részletesen és következményeiről lásd Ormos 1968.

¹¹⁹ Halmosy 1966, 352–355.

az olasz csapatok szállítása a Szezi-csatornán át az Etiópiával szomszédos olasz gyarmatokra.¹²⁰

Közben Hitler hozzákezdett a „versailles-i láncok” széttöréséhez, bejelentette az általános védkötelezettség bevezetését. A német lépés a beindult olasz–francia közeledés folyamatában elvezetett az angol, a francia és az olasz miniszterelnök stresszi találkozójához (1935. április 11–14.). A konferencián a duce az európai béke védelmezőjének szerepében lépett fel, valójában az európai „hátszínre” igyekezett biztosítani az Etiópia elleni háborúját. Felhívta kollégái figyelmét a német veszély délkelet-európai növekedésére is. Rámutatott, hogy máris erős német befolyás érvényesül Magyarországon, Romániában, Görögországban és Törökországban. „Ha Németország Bécsben is felülkerekedne – folytatta – elzárná Franciaország, Olaszország és Nagy-Britannia minden gazdasági tevékenységét a Duna-medencében.”¹²¹ A korabeli lapok által „stresszi frontnak” nevezett hármas együttműködés a gyakorlatban azonban nem sok eredményt hozott, lényegében csak ahhoz adott keretet, hogy a benne résztvevők időnként szemrehányásokat tegyenek egymásnak és tiltakozzanak egymás akciói ellen.

Az Etiópia elleni olasz támadás megindulása előtt és Nagy-Britannia olaszellenes irányú fordulata után megromlott az olasz–angol viszony. A Nemzetek Szövetsége a háború megkezdése után (1935. október 9.) 50 igen, 1 nem (Olaszország), 3 tartózkodás (Ausztria, Magyarország, Albánia) mellett agresszornak nyilvánította Olaszországot, de nem határozott el ellene hatékony szankciókat. Az angol diplomácia felemás vonalvezetése mögött az állt, hogy egyfelől meg akarta tartani az olaszokat a Népszövetség oldalán, másfelől példát akart statuálni Genfben a németek számára, el akarta riasztani Németországot egy jövőbeni agressziótól. Hitler azonban akkor még csak „Versailles bilincseinek” szétverésével volt elfoglalva, s az olasz–etióp háború figyelemelterelő hatását kihasználva felmondta a locarnói paktumot¹²² és a versailles-i szerződésnek a demilitarizált Rajnai övezetre vonatkozó tiltását, a német hadsereg pedig a Rajna-vidék demilitarizált sávját elfoglalva felvonult a francia határra. Nyilvánvalóvá tette ezáltal azt, hogy immár hozzákezdett az európai hatalmi viszonyok átrendezéséhez.

A német akció hatása alatt Mussolini a második olasz–magyar–osztrák kormányfői találkozón (1936. március 21–23.) a három ország közötti baráti kapcsolatokat szövetséggé átalakítását javasolta, és közbeeső állomásként vámuniót. Gömbös Gyula elvileg egyet értett a politikai szövetség célkitűzéssel, azt azonban elutasította, hogy mellesleg közeledjenek a kisantanthoz is, és a vámuniós elképzeléssel sem értett egyet. A Németországtól rendkívül fenyegetett Schuschnigg kancellár Gömbössel ellentétben jó kapcsolatokat akart a kisantant országokkal, és támogatta a Milan Hodža cseh-szlovák miniszterelnök nevével fémjelzett, a Duna menti országok együttműködésére irányuló tervet, amely lényegében a Monarchia utódállamainak, azaz a kisantantnak, valamint Ausztriának és Magyarországnak a politikai és gazdasági együttműködését javasolta, valamennyi európai nagyhatalom közreműködésével. A kormányfői találkozón végül csupán az 1934-es római jegyzőkönyveket kiegészítő dokumentumokat írtak alá, amelyek csak konzultációs kötelezettséget írtak elő a közös érdekekre vonatkozóan.¹²³

¹²⁰ Baer 1970., Ormos 1970.

¹²¹ Petersen 1978, 354–355.

¹²² A locarnói konferencia helyéről, szerepéről az olasz külpolitikában részletesen lásd Napolitano 1996.

¹²³ Pritz 1982, 248–253.

Az olaszok Addisz-Abeba való bevonulása (1936. május 5.) és az Olasz Birodalom proklamálása (1936. május 9.) után enyhült a brit külpolitika olaszellenessége, Anthony Eden külügyminiszter békülékeny kijelentéseket tett. Ez azonban Mussolini számára akkor már kevés volt. Ráadásul London nem mutatott készséget a Rómával való az átfogó együttműködésre, miközben Mussolini a fasiszta expanzió szempontjából mindenképpen átfogó megállapodást akart kötni az angolokkal. London azonban ezt a lépést nem tette meg, sőt újra meg újra szembefordult Olaszország hatalmi politikájával. Így 1935–1936-ban a Balkánon biztosította Görögországot, Jugoszláviát és Törökországot az olasz katonai műveletek esetleges kiterjesztésével szemben, mintegy kinyilvánítva ezzel, hogy egyáltalán nem kíván lemondani a brit földközi-tengeri szupremáciáról.¹²⁴ Mussolinit elsősorban az angol elzárkózás lökte Németország felé, valamint az, hogy 1936 tavaszán az is megvilágosodott számára, hogy Franciaország valamiféle passzív védelmi stratégiát követ. Felismerte, hogy nem reális az a számítása, hogy a Franciaországgal való katonai együttműködéssel meg lehet védeni Ausztria függetlenségét. Továbbá megjelent az angol appeasement-politika is Németország irányában. A francia és a spanyol népfront hatalomra jutása is tovább erősítette Mussolini veszélyérzetét, végső soron attól félt, hogy Olaszország elszigetelődhet. Egyre inkább kényszerként jelent meg számára a Németországgal való megegyezés, amiért hajlandónak mutatkozott fizetni is, s ez az ár nyilvánvalóan csak az Anschluss elfogadása lehetett. Ráadásul Hitler nem türelmetlenkedett, a német–osztrák együttműködés szerződésével (1936. július 11.) formálisan biztosította Ausztria szuverenitását, ezáltal elhárította az olasz–német együttműködés egyik utolsó akadályát. Az együttműködés megvalósításának kivitelezését azonban a duce már a vejére Galeazzo Cianóra hagyta.

2. 4. Szövetségben náci Németországgal (1936–1943)

2.4.1 A Berlin–Róma tengelytől az „Acélpaktumig”

Az etiópiai győzelem után Mussolini átalakította a kormányát (1936. június 14.). A hatalmával elégedetten, mintegy kicsit hátradőlve, több miniszteri tárcájáról is lemondott. A külügyminiszteri tárcát Cianónak adta át, aki a jelentéktelen Giuseppe Bastiánit vette maga mellé államtitkárnak a náci Németországhoz való közeledést nyíltan ellenző Fulvio Suvich helyére (Suvich Washingtonba ment követnek). A gyarmatügyi miniszteri tárcáját a duce Alessandro Lessonának adta át. A külügyministerségből távozó Mussolini olykor mesteri, máskor nagyon dilettáns diplomáciáját Jens Petersen, az olasz–német szövetség kialakulásának kutatója szellemesen így jellemezte: „Párizsban konzervatívnak tüntette fel magát, aki a status quo legfőbb őre; Londonban kis gyarmati vétkekkel rendelkező filantrópnak; Berlinben antidemokratikus forradalmárnak – mindenkinek mindent megígért. A szavak számára csupán aprópénzként szolgáltak. Mégis, ha elemezzük a politikáját, nyilvánvaló az állandó közeledése a nemzeti szocialista Németország felé.”¹²⁵

Ennek a közeledésnek volt a nyitánya Ciano első németországi látogatása 1936 októberében, amely nyilvánvalóvá tette a két fasiszta hatalom kibékülését. A látogatás

¹²⁴ Saiu 1999, 100–101.

¹²⁵ Mussolini pályájának 1936 és 1940 közötti szakaszáról, a totális fasiszta rendszer szakaszáról legrészletesebben lásd De Felice hatalmas monográfiájának vonatkozó kötetét: De Felice 1981., lásd még Pastorelli, 1973. Petersent idézi Réti 1998, 276.

során a berlini kormány bejelentette, hogy elismeri az Olasz Birodalom megalakulását, az 1936. október 25-én aláírt jegyzőkönyv pedig egyebek mellett rögzítette, hogy a két hatalom a Duna-medence politikai és gazdasági problémáit is a barátságos együttműködés szellemében kezeli.¹²⁶ Ciano látogatása után a duce Milánóban, a Dóm-téren összegyűlt hatalmas tömegnek már a Róma–Berlin tengelyről beszélt (1936. november 1.), amelynek működése a Francisco Franco tábornok Burgosban megalakult kormányának az együttes elismerésében jelentkezett először.¹²⁷

A spanyolországi polgárháború kirobbanása és a spanyol „nemzetiek” melletti masszív olasz katonai beavatkozás nyomán az olasz külpolitika figyelme az afrikai gyarmatosításról a Mediterráneum felé fordult, a kelet-közép-európai politika ezekben a hónapokban nem mutatott jelentősebb módosulásokat. Ciano a berlini látogatása után Bécsben találkozott az osztrák és a magyar külügyminiszterrel (1936. november 11–12.). Osztrák részről természetesen nagy volt az izgalom, az olasz külügyminisztertől szerették volna megtudni, hogy Berlinben történt-e, és milyen osztozkodás a Duna-medence fölötti befolyásról. Ciano azonban az ilyenkor szokásos protokolláris megnyugtató formulákkal válaszolt.¹²⁸ Majd Budapestre érkezett a fiatal olasz külügyminiszter. A látogatás (1936. november 14–15.), azonban csak protokolláris jelentőségű volt, hasonlóképpen, mint Horthy Miklós kormányzó hivatalos római látogatása (1936. november 24–27.). A Balkánt illetően Róma 1936-ban újabb olasz-albán megállapodást kötött, amellyel minden téren szabad mozgást biztosított magának Albániában.¹²⁹ Görögországban Metaxasz tábornok-miniszterelnök tekintélyuralmi fordulatot vitt végbe a nyáron (1936. augusztus 4.), ennek ellenére kezdetben úgy látszott, hogy nem változik az ország külpolitikája. (A tábornok kiállt a semlegességhez való feltétlen ragaszkodás mellett.) Lassan azonban olasz szempontból kedvezőtlen folyamatok jelentek meg: a görög gazdaságban, az angol és francia érdekeltségek mellett kezdtek előretörni a németek is, Olaszország eleve gyenge tökebefolyása hozzájuk képest zsugorodni kezdett. Róma a hátrányát politikai befolyásának növelésével igyekezett ellensúlyozni.¹³⁰ Bulgária a III. Borisz király által 1934-ben végrehajtott tekintélyuralmi fordulat óta csendes volt. Több történész az 1934 és 1944 közötti időszakot monarchofasiszta rendszernek nevezi, valójában azonban inkább csak autoriter diktatúra működött a balkáni országban, amelyet a hadsereg és a volt frontharcosok csoportjai támogattak. III. Borisz – mind a külpolitikában, mind a belpolitikában alkalmazott demagógiájának köszönhetően – egyre népszerűbbé vált. Bulgáriában a németek nem tudtak a magyarországi nyilas mozgalomhoz, vagy a romániai Vasgárdához hasonló hatékony nyomásgyakorló mozgalmat szervezni. Az olasz fasiszták sem, a bolgár király (III. Viktor Emánuel veje) ugyanis nem kívánta átvenni az olasz modellt sem.¹³¹

---

¹²⁶ Halmosy 1966, 393–397.

¹²⁷ A fasiszta Olaszországnak Spanyolországhoz és a spanyol polgárháborúhoz való viszonyáról lásd Coverdale 1975.

¹²⁸ Réti 1998, 89–93.

¹²⁹ Réti 2000, 55. p.

¹³⁰ Sávoly 1984, 31–32.

¹³¹ 1938 elején a szófiai olasz követnek kifejti majd: az olasz fasiszta rendszer iránti minden csodálata ellenére „Bulgáriában a körülmények nagyon különböznek az olaszországitól. Így megfelelő előkészületek nélkül lehetetlen lenne alkalmazni az ottani kormányzati elveket. Nincs például Bulgáriában olyan párt, amelyet a nagy tömegek követnének. Továbbá még nem telt el elegendő idő sem ahhoz, hogy a nép eltérne egy újabb diktatúrát.” Idézi Borejsza 1981, 47.

Az olasz diplomácia 1937-ben Kelet-Közép-Európa irányában rutinszerűen végezte a munkáját, szükség szerint igyekezett megnyugtatni vagy félrevezetni mind a barátait, mind az ellenségeit. 1937 elején olasz–jugoszláv tárgyalások kezdődtek – belgrádi kezdeményezés alapján – barátsági szerződés kötéséről. A jugoszláv ajánlat nem lepte meg Rómát, hiszen akkor már jól látható volt, hogy Jugoszlávia egyre kevésbé számíthat Franciaországra, és kénytelen a kialakuló német–olasz együttműködés felé fordulni. Milan Stojadinović miniszterelnök szimpatizált ugyan az olasz fasiszta ideológiával és Mussolini belpolitikai rendszerével is, mégis elsősorban Berlin felé orientálódott, mert Németország közel sem mutatkozott olyan ellenségesnek Jugoszlávia iránt, mint a szomszédainak többsége, közöttük Olaszország. Az 1937. március 25-én aláírt olasz–jugoszláv barátsági szerződéssel Belgrád igyekezett a Berlin–Róma tengelyhez kapcsolódni, és egyben manőverezési lehetőséget is szeretett volna kialakítani a maga számára Róma és Berlin között.¹³² Az olasz–osztrák kapcsolatokban a duce és Schuschnigg kancellár velencei találkozója (1937. április 23.) jelzett újabb állomást az osztrák függetlenség védelmezéséről való olasz lemondás útján.¹³³ Az olasz király budapesti látogatása (1937. május 21.) nem volt több Horthy előző évi protokolláris római látogatásának viszonzásánál, majd 1937 nyarán a Brocchi-féle olasz–magyar–osztrák preferenciális gazdasági egyezmény Róma által való felmondása igazi keserű pirulát jelentett Magyarországnak.¹³⁴

Az olasz–német kapcsolatok javulását Mussolini 1937. szeptemberi németországi látogatása demonstrálta látványosan. Addigra a két fasiszta hatalom között már kialakult a Ciano által „felesbérletnek” nevezett együttműködési formula, azaz a duce és a Führer megállapodtak, hogy Róma nem támaszt nehézségeket Németország ausztriai „külön érdekeinek” érvényesülése elé, ezért cserében pedig Olaszországot elsődleges jogok illetik meg Spanyolországban és a Földközi-tenger medencéjében.¹³⁵

Az 1938. január 10–12-i harmadik magyar–olasz–osztrák találkozó a három ország együttműködésének hanyatlásáról tanúskodott.¹³⁶ Hasonlóképpen az olasz kezdeményezések erőtlenségét mutatta a Ciano által 1938. február 26-án vázolt terv az Anschluss ellensúlyozására létrehozandó „horizontális tengelyről”. Ciano a római magyar követtel beszélgetve kimondta, hogy az Anschluss kikerülhetetlen, és tulajdonképpen Csehszlovákia sorsa is meg van pecsételve. Szavai szerint csak idő kérdése, hogy mikor tűnik el Európa térképéről. A Róma–Berlin tengely mindinkább Berlin felé billen – fejtegette magyar kollégájának – és felvetette a német erőfölény ellensúlyozására a Róma–Belgrád–Budapest–Varsó „horizontális tengely” kialakításának lehetőségét.¹³⁷

Két héttel később megtörtént a közép-európai erőviszonyok addigi leglátványosabb átalakulása Németország javára: végbement az Anschluss.¹³⁸ A Wehrmacht a Brenner-hágóig nyomult, Olaszország a megnövekedett Német Birodalom szomszédja lett. Az Anschluss súlyos vereséget jelentett Mussolini számára, néhány óra alatt sokat veszített abból a diplomáciai tekintélyből, amelyet hosszú évek alatt épített fel. A diplomáciatörténész Ennio Di Nolfó véleménye szerint a duce azzal, hogy kénytelen volt tudomásul venni Ausztria függetlenségének a megsemmisítését, amelynek

¹³² Juhász 1998, 70–71.

¹³³ Kerekes 1973, 141–142.

¹³⁴ Réti 1998, 103–105.

¹³⁵ Kerekes 1973, 151.

¹³⁶ Réti 1998, 111–113.

¹³⁷ Réti 1998, 120.

¹³⁸ Kerekes 1963.

megőrzése másfél évtizeden át külpolitikájának egyik hangoztatott célja volt, már ekkor a másodhegedős szerepbe kényszerült Hitler mögött.¹³⁹ Az Anschluss egyértelműen jelezte Olaszország kelet-közép-európai tévesztését. Ausztria megszűnésével megszűnt a „római paktum” is, amelyben Olaszországnak volt a vezető szerep. Továbbá Olaszország és Magyarország közé földrajzilag beékelődött a Német Birodalom, a két ország közötti áru- és személyforgalom ezzel német ellenőrzés alá került. Megváltozott Jugoszlávia helyzete is: korábban elsősorban Olaszország fenyegette, az Anschluss után a sokkal erősebb német hadsereg is ott állt már a határán.

Az Anschluss bizonyos élénkületet hozott az olasz–brit kapcsolatokban. Az 1938. április 16-án aláírt az ún. húsvéti megállapodás azonban mindenekelőtt a két országnak a Mediterráneumban való együttműködésére vonatkozott.¹⁴⁰ Az egyezmény némileg megerősítette Mussolini európai pozícióit is, anélkül, hogy megrontotta volna Róma kapcsolatait Berlinnel.

A két fasiszta nagyhatalom felhőtlen együttműködését demonstrálta Hitler hivatalos római látogatása is (1938. május 3–9.) Mindezek után Imrédy Béla miniszterelnök és Kánya Kálmán külügyminiszter római látogatása során (1938. július 18–20.) már föl sem merült a Ciano által az Anschluss előtti hetekben felvetett Róma–Belgrád–Budapest–Varsó „horizontális tengely” terve. A magyarok egyébként rendkívül rossz benyomást keltettek Rómában, Ciano szerint a tárgyalás tökéletesen eredménytelen volt.¹⁴¹

A müncheni konferencia külsőségeiben Olaszországnak a többi három európai nagyhatalommal való egyenrangúságát mutatta, az ott aláírt egyezmény (1938. szeptember 28.)¹⁴² következtében azonban Németország félreérthetetlenül a közép-európai térség domináns hatalmává vált, Olaszország térségbeli szerepe nyilvánvalóan leértékelődött. Mussolinit és Cianót aggasztotta, hogy miközben Nagy-Britannia és Franciaország barátsági és megneemtámadási szerződést kötött Németországgal, Rómával megszakadtak a hasonló szerződés megkötéséről folyó tárgyalások. A Palazzo Chigi tudott arról is, hogy Franciaország és Nagy-Britannia szoros katonai szövetség megkötésére készül Németországgal.¹⁴³ Megint felvetődött Olaszország elszigetelésének veszélye, és a duce ekkor határozta el, hogy mindent föltesz a német kártyára, szövetséget köt Németországgal. Ribbentrop római látogatásakor (1938. október 27.) föl is vetette, hogy a német–olasz együttműködést távlatilag katonai szövetséggé lehetne alakítani.¹⁴⁴

München után Olaszország kelet-közép-európai hatalma látszólag csorbítatlan maradt, sőt mintha a zenitre emelkedett volna azáltal, hogy Ciano és Ribbentrop közösen döntött Csehszlovákia és Magyarország új határáról (az ún. első bécsi döntés, 1938. november 2.).¹⁴⁵ Valójában azonban a döntés meghozatalában a német szerep sokkal markánsabb volt, mint az olasz. Továbbá az olasz „dicsőségben” Franciaország és Nagy-Britannia érdektelensége is szerepet játszott, hiszen a tengelyhatalmakra hagyták a két ország közötti vita eldöntésének jogát. Ciano München után gyorsan

---

¹³⁹ Di Nolfo 1994.

¹⁴⁰ Halmosy 1966, 404–408.

¹⁴¹ Ciano 1938. július 18., 19., 20.

¹⁴² Halmosy 1966, 433–438.

¹⁴³ Az olasz–angol, az olasz–francia kapcsolatok München utáni alakulását részletesen tárgyalja Bolech Cecchi 1986.

¹⁴⁴ Réti 1998, 143.

¹⁴⁵ Halmosy 1966, 439–432–441.

fölismerete, hogy Németország tulajdonképpen Csehszlovákia szétdarabolására készül, és budapesti látogatása során (1938. december 19–22.) megint felvetette a magyar félnek azt az elképzelését, hogy a kelet-közép-európai német expanziót egy olasz–jugoszláv–magyar blokk kialakításával lehetne ellensúlyozni. 1939. januári belgrádi látogatásán meg is próbálta Stojadinovićot rávenni a jugoszláv–magyar barátsági szerződés megkötésére, a jugoszláv miniszterelnök azonban elhárította a kezdeményezést. A felmelegített és elve enerváltan kezdeményezett „horizontális tengelyből” így megint nem lett semmi.¹⁴⁶

1939. március 14-én a németek bevonulnak Prágába, Hitler szlovákiai ügynökei pedig kikiáltották Szlovákia „függetlenségét”. Hitler még aznap a Cseh–Morva Protektorátus elfogadására kényszerítette Hácha csehszlovák köztársasági elnököt. Másnap, március 15-én a magyar hadsereg – a németek hozzájárulásával – megkezdte a bevonulást Kárpátaljára. A második magyar „ország gyarapításban” Rómának már csak annyi volt a szerepe, hogy „örömmel üdvözölje” ami megtörtént. Mint Ciano 1939. március 16-i naplóbejegyzéséből tudjuk Mussolini maga is jól látta, hogy Prága német megszállásával Olaszország Közép-Európában elvesztette a „vezető szerepét” Németországgal szemben.¹⁴⁷

A fasiszta Olaszország Albánia anektálásával „válaszolt” a német sikerekre.¹⁴⁸ Az annexió teljesen fölösleges volt, elsősorban Mussolini frusztrációjából, omnipotenciájából és a Hitlerrel való egyenrangúságának bizonyítani akarásából eredt. (Mussolini természetesen azért dönthetett így, mert lépése erőteljes belpolitikai támogatottságra számíthatott, amely szintén a frusztrált olasz nacionalizmusból táplálkozott.) A megszállás hosszabb távon Olaszország számára rendkívül káros folyamatokat indított el: elvesztette az albánok szimpátiáját, fölébresztette a nacionalizmust és olaszellenességét.¹⁴⁹ Már az albániai változásokat figyelő kortársak is sejtették, hogy Róma számára a Albánia nem a végcél Balkánon, inkább csak kiindulópont. A fasiszta kormányzat az annexió után valóban a Jugoszlávia és Görögország elleni felvonulási terepként kezelte Albániát, hozzálátott stratégiai utak, repülőterek, polgári és katonai létesítmények építéséhez.

---

¹⁴⁶ Olaszországnak müncheni szerződéstől a világháború kitöréséig tartó dunai és a balkáni külpolitikáról részletesen lásd Colotti – Sala – Vaccario 1966., Réti 1998.

¹⁴⁷ „Újabb megbeszélésem volt a Ducéval – írja Ciano –. Most már megszilárdítottnak tartja a porosz hegemoniát Európában. Úgy véli, hogy az összes többi hatalom koalíciója – minket is beleértve – megállíthatná a német agressziót, de nem tudná már visszavetni azt. Nem számít túlságosan arra a katonai segítségre, amelyet a kis országok tudnának nyújtani... A Duce kijelenti hogy teljességgel (a német) szövetség mellett van. Kifejezem fenntartásaim, hogy ez a szövetség nagyon kevésbé lesz népszerű Olaszországban és félelmet kelt attól, hogy Németország ezt felhasználja hódító politikájának előremozdítására Közép-Európában.”

¹⁴⁸ Ciano 1939. április 5-én ultimátumot küldött Zogu királynak, amelynek elfogadása esetén Albánia de jure is Olaszország protektorátusává változott volna. Az albánok királya nem fogadta el az ultimátumot, Görögországba menekült, ahol menedékjogot kért. Április 7-én az olasz hadsereg egységei megkezdtek a partraszállást és három nap alatt megszállták Albániát. Majd az olasz megszállók által összehívott albán „alkotmányozó gyűlés” felajánlotta Albánia koronáját III. Viktor Emánuelek, olasz–albán perszonálunió jött létre.

¹⁴⁹ Albánia végleges bekebelezését Mussolini hosszabb távon mintegy négymillió olasz telepes odaküldésével képzelte el, az albánokat pedig a Nagy Albánia megteremtésének ígéretével akarta megnyerni. Az olasz megszállás csak a koszovói albánok számára hozott pozitív változást, ahol akkor létesültek először albánnyelvű iskolák. Falaschi 1990., Réti 2000, 66–67.

Belgrád az albániai olasz annexiót csöndben tudomásul vette. A jugoszláv külügyminiszter kifejezte ugyan aggódását a belgrádi olasz követ előtt az albániai változások miatt, majd – talán önmagát is bátorítva – öntudatosan figyelmeztette a követet, hogy a jugoszláv hadsereg pillanatnyi létszáma 800.000 fő körül mozog, s hamarosan egymillióra kívánják emelni.¹⁵⁰ A jugoszláv hadsereg valóban jelentős erőt jelentett az olasz hadsereg erejével összevetve, amelyre az üres hadraktárak, elavult fegyverek, a modern légvédelmi és tankelhárító fegyverek hiánya volt jellemző. Az etiópiai, a spanyolországi és albániai vállalkozások meglehetősen kimerítették az olasz gazdaságot és a hadsereget. Mindezek alapján Ciano „blöfnek”, „tragikus blöfnek” minősítette azt a képet, amelyet a propaganda minisztérium gépezete terjesztett Olaszország katonai erejéről.¹⁵¹ Giorgio Rochat olasz hadtörténész összegző véleménye szerint „a fasiszmus nem alakított ki olyan katonapolitikát, amely a belpolitika és a propaganda legközvetlenebb szükségletein túllépett volna.” Ennek tulajdonítható, hogy „az évek folyamán egyre nőtt a szakadék a „nagyság külpolitikája” és a teljesen hiányos katonai felkészültség között”.¹⁵²

1939. május 22-én a fasiszta Olaszország barátsági és szövetségi szerződést (az „Acélpaktum”) kötött a nemzeti szocialista Németországgal. A szerződés jogi formába foglalta a két nagyhatalom addigi tényleges együttműködését, a jövőre vonatkozóan pedig kölcsönös katonai segítségnyújtást írt elő. A szerződés preambuluma magába foglalja a Brenner-határ „örök időkre” vonatkozó német elismerését, továbbá egymás „életterének” kölcsönös elismerését és biztosítását. A casus foederis a hétpontos szerződés harmadik pontja fogalmazza meg.¹⁵³

2.4.2. A világháborúban

A második világháború kitörése előtti napokban Róma még reménykedett a lengyel kérdésnek és más európai problémáknak egy „új München” keretében való megoldásában, ám szeptember elsején, amikor Németország megtámadta Lengyelországot, majd 3-án, ahogy Nagy-Britannia és Franciaország hadat üzent Németországnak illúzióvá vált ez az elképzelés. 1939. szeptember közepén a varsói olasz követségnek már nem volt mit tennie, a teljes személyzet hazautazott. A hónap második felében az olasz diplomácia még próbálkozott valamiféle „semlegesek blokkjának” létrehozásával, a német tiltakozás nyomán azonban gyorsan levette a kezdeményezést a napirendről. 1939. október 1–2-én Ciano számára, aki Berlinbe utazott Hitlerhez már a német–olasz befolyási övezetek kérdésének újbóli tisztázása volt a legfontosabb tárgyalási téma. Kelet-Közép-Európában időközben ugyanis nem csak Lengyelország felosztása miatt változott meg a helyzet, hanem azért is, mert a szovjet és a német érdekszféráknak a Molotov–Ribbentrop paktumban rögzített elhatárolása a balti országokra és Besszarábiára is vonatkozott. Hitler és Ribbentrop megnyugtatta Ciano-t, hogy német–olasz viszonylatban nem változott a német álláspont, amely szerint Olaszországnak a Földközi-tenger abszolút gazdájának kell lennie, a Balkánon pedig a

---

¹⁵⁰ Sávolgy 1984. 77.

¹⁵¹ Ciano, 1939. április 29.

¹⁵² Rochat 1969.

¹⁵³ A szerződés szövegét közli Halmosy 1966, 451–453. Az előzményekről és a szerződésről részletesen lásd Toscano 1956. Mussolini és Hitler megegyezett a dél-tiroli németekről is. A július 15-i megállapodás szerint, akik németeknek vallják magukat, áttelepülhetnek a Német Birodalomba.

Földközi-tenger térségével közvetlen kapcsolatban levő részeken érvényesül az olasz hegemonia.¹⁵⁴

A kelet-európai térség radikális átrendeződése láttán a magyar diplomácia új formában vetette fel Rómában a Romániával és a Jugoszláviával szembeni revízió kérdését. Miután a Szovjetunió bekebelezte Nyugat-Ukrajnát, és bejelentette igényét Besszarábiára is, a magyar kormány arra gondolt, hogy egy szovjet–román konfliktus estén Magyarország is felléphetne Románia ellen. Róma azonban a legmesszebbmenő elővigyázatosságra intette Budapestet, egyrészt azért, mert meg akarta őrizni a Romániával fennálló nem túl jó, de korrekt kapcsolatait, másrészt, mert tudta, hogy a Románia elleni magyar fellépés ellenkezik a német tervekkel. Már pedig az olasz külpolitikában akkor már a német törekvések összehasonlíthatatlanul többet számítottak, mint hogy mit akarnak a magyarok. Róma abból kiindulva is óvatosságra intett, mert úgy látta, hogy a román hadsereg még az ellene irányuló orosz támadás közepette is képes lenne szembeszállni a magyar katonai akcióval, és ilyen esetben Olaszország semmit sem tudna tenni Magyarországért.¹⁵⁵ Budapest hamarosan megértette, hogy terveit sem Róma, sem Berlin nem támogatja igazán. (Az olasz diplomácia ugyanakkor igyekezett jóval több empátiát mutatni a magyar törekvések iránt, mint a német.) A magyar–román viszályban természetesen a román vezetés is igyekezett Olaszországot a maga oldalára állítani. Ion Antonescu Rómában arra kérte Mussolinit (1939. december 23.), hogy járjon közbe mérséklőleg a magyaroknál. Ciano december 26-i bejegyzése szerint ez Mussolini is megígérte, sőt a spanyolországi olasz intervencióhoz hasonló olasz akciót helyezett kilátásba, ha Romániát szovjet támadás érné. (A duce nyilvánvalóan blöffölt.)

Jugoszláviához való viszony kérdéseit Ciano és Csáky külügyminiszter a velencei találkozón (1940. január 6–7.) tekintette át. A két fél között jelentős nézetkülönbségek mutatkoztak annak ellenére hogy jövőt illetően egyetértek, hiszen mindketten Jugoszlávia szétbomlasztásán dolgoznak. Horvátország sorsáról azonban nagyon is szemben álltak az elképzelések: Mussolini éppen akkoriban újította fel az olasz befolyás alatt álló, önálló Horvátország elképzelését, miközben Csáky a „történelmi jogok” alapján meghatározó szerepet kívánt Magyarországnak a kialakuló önálló Horvátországban. Ugyanakkor – mivel a magyar diplomácia a magyar–jugoszláv viszony javításával igyekezett elidegeníteni Jugoszláviát Romániától – aggódva figyelte az olasz–jugoszláv viszony kiéleződését.¹⁵⁶

1940 tavaszára Rómában megérett a döntés, hogy Olaszország belép a háborúba, Mussolini és Hitler találkozóján (1940. március 18.) meg is született az erről szóló megállapodás. A duce a király számára készített, 1940. március 31-én kelt memorandumában a következőképpen foglalta össze a háborúba lépéssel kapcsolatos álláspontját: „ha a háború folytatódik, azt hinni, hogy Itália távol tarthatja magát attól egészen a háború végéig, ez abszurd és lehetetlen gondolat... marad a másik lehetőség, vagyis a párhuzamos háború Németország oldalán, hogy elérjük a hadi céljainkat, amelyeket a következőkben foglalhatunk össze: szabadság a tengereken, ablak az óceánra. Itália valójában soha nem lesz független, amíg a Földközi-tenger medencéjének börtönébe lesz zárva... A probléma tehát nem az, hogy Itália belép, vagy nem lép be a háborúba, mert Itália teheti ezt meg a legkevésbé. Csupán arról van szó, hogy mikor és hogyan; arról, hogy a lehető legtovább halasszuk el – amíg ezt

---

¹⁵⁴ Ciano 1939. október 1–2.

¹⁵⁵ Réti 1998,

¹⁵⁶ Réti 1998,

becsülettel és méltósággal tehetjük – háborúba lépésünket”.¹⁵⁷ 1940. június 10-én, amikor már majdnem véget ért a németek franciaországi hadjárata, Olaszország hadat üzent Franciaországnak és Nagy-Britanniának, belépett a világháborúba. Majd Olaszország, Németország és Japán 1940. szeptember 27-én Berlinben aláírta a háromhatalmi egyezményt. A szerződéssel kialakult a „tengely” katonai szervezete, a három hatalom ugyanis kötelezettséget vállalt arra, hogy „egymást minden politikai, gazdasági és katonai eszközzel támogatják”. Japán elismerte a két európai fasiszta hatalom vezető szerepét Európában, azok pedig Japánét Kelet-Ázsiában.¹⁵⁸

Időközben jelentős változások történtek a Balkánon is. A nyár elején még sem Németország, sem Olaszország nem akart bonyodalmakat a térségben, és nem támogatták a Romániával szembeni magyar revíziós tervek realizálását. Románia helyzete azonban nemcsak a szovjet követelések miatt fordult válságosra, hanem inkább azért, mert elvesztette szövetségeseit: a kisantant már régen széthullott, a németek által ostromlott Nagy-Britannia és a frissen megszállt Franciaország területi garanciája pedig immár mit sem ért. Ezt érzékelve Bukarest hirtelen fordulattal vágta ki magát: teljesen áttért a német orientációra, és július 1-jén felmondta az 1939. április 13-án kapott angol és francia területi garanciát. Egyelőre ugyan nem sokat javított ezzel a bizonytalan külpolitika helyzetén, hiszen június végén kénytelen volt elfogadni a Molotov–Ribbentrop paktum szellemében fogant szovjet ultimátumot, és átadni a Szovjetuniónak Besszarábiát. És nem ez volt a legrosszabb: Romániának szembe kellett néznie még a mind élesebben megfogalmazott magyar és bolgár területi igényekkel is. Hamarosan megszületett a második olasz–német döntőbírósi döntés (az ún. második bécsi döntés) Erdély kettéosztásáról (1940. augusztus 30.).¹⁵⁹

A magyar–román és a bolgár–román revíziós konfliktust mind Németország, mind Olaszország régóta igyekezett a maga előnyére kihasználni. A két nagyhatalom versengésének kimenetele természetesen a tényleges politikai és katonai erejüktől függött. A kezdeményezést mindinkább Németország ragadta magához. 1940. október 10-én a római német követség szóbeli jegyzékben hozta a Palazzo Chigi tudomására a német kormány szándékát, hogy csapatokat küld Romániába. Október 11-én a német „tancsapatok” már át is vonultak Magyarországon. Másnap – a német csapatok Romániába érkezése napján – Mussolini Olaszország romániai érdekeinek és tekintélyének megvédése céljából megpróbálta elérni Bukarestben, hogy a román kormány olasz katonai kontingenst is hívjon meg a román olajmezők védelmére. Bukarest azonban udvarias formában de visszautasította a ducét. Közölte, hogy Németország előzetes hozzájárulása nélkül nem tehet ilyen ajánlatot.¹⁶⁰ A történetírásban régebben volt olyan álláspont, amely szerint Mussolini neheztelt Hitlerre, mert Románia megszállásával kapcsolatosan nem tartotta be az „Acélpaktumban” rögzített konzultációs kötelezettségét, és sértődöttségéből döntött arról, hogy Olaszország válaszul – Berlin értesítése nélküli – megtámadja Görögországot. Valójában Berlin értesítette Rómát a romániai szándékáról, a meglepetés csak az volt, hogy a német megszállás kivitelezése a vártnál korábban történt, illetve az olasz vezetők számára az volt a megrendítő, hogy fekete-fehéren kiderült, hogy Németország a Balkánon sem működik velük együtt. Mussolini és Ciano mindaddig azt hitték, hogy a Németország elismeri az olasz érdekek elsődlegességét

¹⁵⁷ Idézi Sávoly 1984, 49. Olaszország történetét a háborúban, a német szövetségében részletesen lásd De Felice 1990.

¹⁵⁸ Halmosy 1966, 490–493.

¹⁵⁹ Halmosy 1966, 478–482.

¹⁶⁰ Réti 1998, 265.

ebben a térségben. Románia 1940. októberi megszállásával világossá vált számukra, hogy „Hitler csak alárendelt szerepre szerződtette őket a tengelyen belül.”¹⁶¹

Románia német ellenőrzés alá vonása minden esetre felgyorsította a Görögország elleni olasz háború előkészületeit. A vállalkozás megkönnyítése érdekében Róma kísérletet arra, hogy a Görögországgal szembeni bolgár revíziós törekvések támogatásának ígéretével Bulgáriát is felsorakoztassa a maga oldalán. III. Borisz király azonban visszautasította Róma ajánlatát, Bulgária kitartott a semlegessége mellett, nem vállalat részt a Görögország elleni háborúban. A Görögország elleni olasz támadás 1940. október 28-án indult meg albán területekről. (A háború kirobbanásakor Jugoszlávia is semlegességi nyilatkozatot tett.) Az olasz hadsereg hamarosan csúfos kudarcot vallott Görögországban, majd a németek segítségére szorult. A német támadás nyomán Görögország 1941. április 24-én kapitulált. A két szövetséges fasiszta nagyhatalom közötti görögországi erőviszonyokat félreérthetetlenül szemléltette az Akropoliszra kitűzött horogkeresztes zászló. Az olasz érdekek elsődlegességét – hasonlóképpen, mint Románia esetében – Hitler Görögországban sem ismerte el. Az ország stratégiai szempontból fontos területei (Athén, Theszaloniki és környéke a Khalkedoni-félszigettel, Kréta nagyobb része, az Égei-tengernek a török partok előtti szigetei) német ellenőrzés alá kerültek. Igaz, az olaszoknak sokkal nagyobb terület jutott, de nagyobb részt hegyvidéki, járhatatlan területek, amelyeknek hamarosan a görög partizánok lettek a valódi gazdái. (A kapituláció után Görögországot Albánia és Bulgária javára megcsonkították) A görögországi olasz kudarcosorozat nyomasztó hatása alatt Mussolini egyre megadóbban, Ciano pedig még kissé berzenkedve, de kezdett „megbarátkozni” a még szorosabb német–olasz együttműködés gondolatával. Igyekeztek ugyan úgy tenni, mintha Olaszország mellérendelt szerepet játszana Németország mellett, valójában azonban a két fasiszta hatalom együttműködése lényegében azt jelentette, hogy az olasz hadsereg csak a Wehrmacht függvényeként vesz részt az elkövetkezendő hadműveletekben mind az észak-afrikai, mind a balkáni fronton. Az olasz hadseregnek nem maradt ereje többé, hogy német hadseregtől független vagy azzal egyenlő értékű akciókat hajtson végre, hogy kifejezésre juttassa Olaszország külön hatalmi státusát.

Egyre jobban gyengült Olaszország közép-európai befolyása is. Erről tanúskodik Ciano 1940. november 20-i naplóbejegyzése is, amelyben Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez csatlakozását kommentálja: „A magyar csatlakozásról szóló dokumentum aláírása. Ezt követi a román és szlovák csatlakozás. Nem tulajdonítok nagy jelentőséget ezen államok csatlakozásának, amelyek Németország vazallusai vagy majdnem vazallusai.” A külügyminiszter nyilvánvalóan túlzott, soraiból kiérződik a sértettség, amely annak láttán alakult ki benne, Róma a csatlakozások révén még jobban kiszorul a térségből, ahol az előző másfél évtizedben komoly szava volt. Valójában Róma még nem teljesen „írta le” Magyarországot, amely kétségkívül szűkölő, de a „vazallus” vagy „majdnem vazallus” státusznál nagyobb önállósággal rendelkezett. Mindenesetre ettől kezdve az olasz–magyar diplomáciai érintkezések lényegesen ritkultak, csökkent a szintjük és jelentőségük is.

1941 tavaszán a Szovjetunió elleni háború előkészítésével összefüggően megint mozgásba jött a Balkán, de nem olasz, hanem immár német kezdeményezésre. Bulgária csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez (1941. március 1.) miután Berlin megígérte Szófiának a bolgár revíziós törekvések maradéktalan teljesítését. Jugoszlávia sorsa sokkal bonyolultabban alakult. Belgrád is aláírta a háromhatalmi egyezményhez

---

¹⁶¹ Sávolly 1984, 74.

csatlakozását (1941. március 25.), két nappal később azonban az angolbarát katonai erők puccsal eltávolították a háromhatalmi szerződést aláíró kormányt. Az akkor megalakult Simonović-kormány bejelentette, hogy Jugoszlávia visszatér a semlegesség külpolitikájához, majd a külpolitikai átorientálódás jegyében április 5-én megneemtámadási egyezményt kötött a Szovjetunióval, valamint a katonai tárgyalásokat kezdett az angolokkal. Valós segítsége azonban nem számíthatott sem Londontól, sem Moszkvától. A Simonović-kormány úgy szeretett volna időt nyerni, hogy nem vonta vissza Jugoszláviának a háromhatalmi egyezményhez csatlakozását. Hitler számára azonban azért is fontossá vált Jugoszlávia, mert – mint láttuk – a Görögországban elakadt olasz hadsereg segítségére kellett sietnie. Németország április 6-án – hadüzenet nélkül – szövetségeseivel együtt megtámadta Jugoszláviát. A jugoszláv hadsereg napok alatt összeomlott, a belgrádi kormány április 18-án aláírta a fegyverszüneti megállapodást.

A győztesek felosztották egymás között Jugoszláviát a délszláv állam törésvonalai mentén. (A végső döntéseket az 1941. április 20–22-i német–olasz konferencia határozta meg Bécsben.) A szlovén területeken Németország és Olaszország osztozott, kétharmad–egyharmad arányban (Olaszország Dél-Szlovéniát anektálta, Ljubljanával együtt), Dalmácia mintegy felét Olaszország kapta meg, és olasz felügyelet alá került Montenegró is. A Független Horvát Államot (amely felölelte Boszniát és Hercegovinát is) a németek és az olaszok közös ellenőrzés alá vonták. Olaszország görögországi kudarca előtt Mussolini és Hitler még úgy tervezte, hogy a Balkán nyugati felén Olaszországgé lesz a nagyobb befolyás, Jugoszlávia felosztásakor azonban már legalább akkora befolyást akart magának itt is, mint Róma. Így az usztasa állam nagyjából fele-fele alapon kettős ellenőrzés alá került: egy északnyugati–délkeleti választóvonal mentén hozzávetőlegesen egyenlő részben olasz és német befolyási övezetre osztották. A déli, az adriai zónát Olaszország felügyelte, az északit pedig (Zágrábbal együtt) a németek. Hitler Mussolinira bízta a horvát politikai vezetés kiválasztását, a duce régi emberét, Ante Pavelićet jelölte ki miniszterelnöknek. A horvát állam elvben királyságként alakult meg, II. Tomislav néven Savoia Aimone lett volna az uralkodó, aki azonban egyetlen alkalommal sem kereste fel a „királyságát”. Az usztasa rezsim lényegében a fasiszta Olaszország fölöttébb ingtag alapokra épült tákolmánya volt. Elvben a tengely szövetségese lett, azaz helyzete formálisan olyan volt, mint Magyarországgé, Romániáé vagy Szlovákiáé. A horvát állam csatlakozott mind a háromhatalmi egyezményhez, mind az antikomintern paktumhoz. A Szovjetunió elleni hadjáratban azonban csak „önkéntesekkel” vett részt, mivel az önfenntartáshoz sem volt meg a kellő katonai ereje.

Jugoszlávia felosztása során Koszovó nagy részét és Montenegró délkeleti részét, valamint Nyugat-Macedóniát Albánia kapta meg (hivatalosan az egyesítés 1941. augusztus 12-én történt), ezzel létrejött a nagyalbán állam, amely valójában quisling-formáció volt, hiszen az Olasz Birodalom részét képezte, ugyanakkor a kormányzat az albán nemzeti igények látszólagos, illetve valóságos kielégítése miatt széles körű tömegtámogatást élvezett.¹⁶²

---

¹⁶² Réti 2000, 318.

3. A kapitulációtól a békeszerződésig (1943–1947)

1943 tavaszára Olaszország katonai helyzete válságosra fordult. Az Afrikában harcoló hadosztályok 1942 őszén döntő vereséget szenvedtek az El-Alamein-i csatában, a keleti fronton pedig az 1942. december 11-én indított hatalmas erejű szovjet támadás megsemmisítette az olasz expedíciós hadsereget, majd május 12-én kapituláltak az Afrikában harcoló erők. Nyilvánvalóvá vált, hogy a katonai összeomlás következik. Winston Churchill és Franklin D. Roosevelttel a casablancai konferencia (1943. január 14–24.) kapcsán kiadott, feltétel nélküli megadást követelő nyilatkozatával világossá tette azt is, hogy a szövetségesek nem kívánnak alkudozni a fegyverszünetről, és azt is, hogy a háború után nem tűrik a fasiszta rendszert. A nyilatkozat cselekvésre ösztönözte a fasiszta vezetők egy részét, azokat, akik egy ideje már keresték a háborúból való kiugrást, és a királyi udvart is, hiszen egyértelművé vált, hogy csak úgy menthetik meg magukat, és Olaszország is csak úgy kerülheti el a teljes katasztrófát, ha idejében leválik Németország oldaláról, Mussolinit pedig feláldozzák. A fasiszta nagytanács 1943. július 25-i határozata alkotmányos lehetőséget teremtett a király számára a cselekvéshez. III. Viktor Emánuel még aznap kurtán-furcsán, de egyértelműen el is bocsátotta Mussolinit a miniszterelnökségből, és Pietro Badoglio marsallt nevezte ki kormányfőnek, aki még az éjszaka folyamán megalakította katonákból, hivatalnokokból és diplomátákból álló kabinetjét.

A Badoglio-kormány helyzete igencsak bonyolult volt, hiszen számítani lehetett arra, hogy Németország nem fogja ölebe tett kézzel nézni a Berlin–Róma tengely széttörését, s Badoglio marsall tudta azt is, hogy az olasz hadseregnek nincs már ereje az ország védelméhez. Folytatnia kellett tehát a Németország melletti háborút a Szövetségesekkel való fegyverszünet megkötésig. Ráadásul a fegyverszüneti tárgyalásokat sem volt könnyű megkezdeni, mert nem lehet pontosan tudni, hogy a Szövetségesek milyen fegyverszünetet is akarnak. Az angol és amerikai diplomaták és katonák csak lassan alakították ki a kapitulációs okmány tartalmának főbb pontjait, közöttük az Olaszország jövőbeli státusza szempontjából sorsdöntő jelentőségű, ún. társ-hadviselőfél (co-belligerent) formulát, azzal a jelentéssel, hogy Olaszország a fegyverszünet aláírása és a Németországnak szóló hadüzenet után sem állhat át egyszerűen az oldalukra, nem kerülhet át egyenrangú félként a Szövetségesek koalíciójába, csak a Szövetségesek oldalán hadat viselő ország lehet. A 12 pontból álló katonai fegyverszüneti egyezményt végül 1943. szeptember 3-án írták alá. A fegyverszünetet szeptember 8-én jelentették be.¹⁶³

¹⁶³ Olaszország diplomáciai külpolitikai helyzetéről az 1943. július 25. és a szeptember 8. közötti időszakban lásd részletesen Toscano 1966. A fegyverszüneti tárgyalások

Másnap a Szövetségesek partra szálltak Salernónál, Rómától messze délre, a németek pedig válaszul észak felől előznlötték az ország felső és középső részét. A Badoglio-kormány lemondott Róma védelméről, a király Dél-Olaszországba menekült – az általános káoszban a front végül is a Nápoly–Brindisi-vonal fölött merevedett meg.¹⁶⁴ A németek hamarosan kiszabadították Mussolinit (szeptember 12.), és az általuk megszállt országrész élére állították. Mintha a napóleoni háborúk időszaka tért volna vissza: Olaszország két évre csatatérré változott, a „Tengely” és a Szövetségesek háborújának és az olaszok polgárháborújának színterévé. A Szövetségesek a második, ún. hosszú fegyverszüneti egyezményben (1943. szeptember 29.) részletesen rögzítették Olaszország szövetséges katonai igazgatás alá helyezésének módozatát és az Olaszországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jogkörét és feladatait.¹⁶⁵ Vitára, könnyítés kialakulására ekkor sem volt lehetőségük az olaszoknak. Valamelyes reményt keltett, hogy másnap Eisenhower tábornok jelezte, hogy Olaszország státusza a fegyverszüneti egyezményben rögzítetthez képest esetleg módosulhat a Németország elleni háborúhoz való olasz katonai hozzájárulása alapján.¹⁶⁶

A Badoglio-kormány elindult, hogy valóra váltsa a reményt, Olaszország hamarosan megtette az első lépéseket a nemzetek közösségébe való visszatérés irányába. A londoni görög emigráns kormány és Szabad Franciaország egyáltalán nem barátságos reagálása azonban jelezte, hogy Olaszország számára nem lesz könnyű beállni a Németország ellen harcolók frontjába, hogy fasiszta rendszer büntetteit nem lehet könnyen semmissé tenni, hogy az olasz külpolitika mozgásteret mennyire behatárolt marad.¹⁶⁷

Olaszország „tengelytörése” és a megszállásával kapcsolatos kérdések nézetkülönbségekre vezettek a Szövetségesek között. Sztálinnak egyáltalán nem tetszett, hogy az angolok és az amerikaiak a Szovjetuniót nem vonták be az olasz fegyverszüneti tárgyalásokba, sőt az aláírás ceremóniájából is kihagyták. Durva hadvezetési hibának minősítette, hogy a Balkánon német kézbe kerültek a korábbi olasz megszállás alatti területek. Gyanakodott, hogy a nyugati szövetségesek ki akarják zárni a Szovjetuniót Olaszország politikai ellenőrzéséből is. Élt a jus murmurandival, majd partnerei számára váratlanul szinte teljesen szabad kezet adott számukra Olaszországban, mert az „olasz esetet” „precedensként” kívánta felhasználni Közép-Európában és a Balkánon, vagyis a jövőbeni szovjet befolyási szférában.¹⁶⁸ Vagyis, az Olaszországgal kapcsolatos magatartása alapján elvárta, hogy az atlanti Szövetségesek se szóljanak bele abba, hogy mit tesz Bulgáriában, Romániában, Magyarországon. A teheráni konferencián (1943. november 28.–december 1.) már magától értetődőnek tekintették, hogy Olaszország a

---

legfontosabb olasz dokumentumait közli DDI. IX. sorozat X. köt. Róma, 1990. Az emlékiratok közül a legfontosabbak Badoglio 1945., Guariglia 1950. A fegyverszüneti tárgyalások monografikus feldolgozása: Aga-Rossi 1993. Lásd még E. Di Nolfo, E. Varsori alapvető diplomáciatörténeti összefoglaló munkáinak – Di Nolfo 1994., Varsori 1998, – idevonatkozó lapjait, továbbá az előbbi szerző újabb olasz politikatörténeti munkáját Di Nolfo 1996, 61–78. Az ún. rövid fegyverszüneti egyezmény szövegét magyarul közli Halmosy 1966, 543–545. A kapitulációtól a békeszerződési tekinti át Olaszország külpolitikai helyzetének alakulását Horváth 2000, 335–371.

¹⁶⁴ Kétségtelen, hogy részfelelősség terheli a Badoglio-kormányt is a szeptember 8. utáni napok fejleményeinek alakulásáért, tény azonban, hogy elsősorban a Szövetségesek erejének és katonai elszántságának korlátai akadályozták meg az olasz kapituláció nyomán előállt kedvező helyzet kiaknázását.

¹⁶⁵ DDI. X. sorozat I. köt., 1992, 18–33.

¹⁶⁶ Degli Espinosa 1973, 101–113.

¹⁶⁷ Degli Espinosa 1973, 123.

¹⁶⁸ Aga-Rossi–Zaslavsky 1997,

felszabadulása után a nyugati befolyási szférába tartozik, és Sztálin mellett Roosevelttel is tisztázta a brit érdekek ottani elsőbbségét.¹⁶⁹ Jugoszláviára vonatkozóan pedig Tito partizánjainak támogatását mind Churchill, mind Sztálin egyaránt fontosnak tartotta. A brit miniszterelnök közölte azt az angol szándékot is, hogy a brit hadsereg a németek kizorítása után megszállja Görögországot.¹⁷⁰ Teheránban az atlanti Szövetségesek nem vitatták Sztálinnak azt a nyíltan ki nem mondott álláspontját, amely szerint az egyes tengelyhatalmak és csatlósai annak a Szövetséges nagyhatalomnak a befolyási szférájába kerülnek, amely közvetlenül a legnagyobb részt vállalja a legyőzésükben/felszabadításukban, és azt sem, hogy lényegében az rendelkezik az ottani társadalmi berendezkedésről is.

Róma felszabadulása után az első nemzeti egységkormány megalakulása (1944. június 18.) jól láthatóan jelezte az új Olaszország születését. A másfél évtizedes emigrációból hazatért kommunista Palmiro Togliatti vagy az amerikai emigrációból érkezett liberális exkülgügyminiszter, Carlo Sforza, valamint az antifasiszta pártok többi képviselője egyértelműen a fasiszmussal való szakítást és a vele való szembe fordulást testesítette meg. Valamennyien többpárti demokráciát akartak teremteni a háború után, más-más kiindulópontokból ugyan, de valamennyien úgy válaszoltak a „Quo vadis Italia?” kérdésre, hogy szakítani kell a korábbi külpolitikával, sőt még a prefasiszta korszak külpolitikáját is el kell utasítani, hiszen az is imperialista volt. Mindannyian szembe fordultak az olasz nagyhatalmi illúziókkal, a nacionalizmussal, a militarizmussal, az autarchiával, a nemzeti elzárkózással. Churchillnek mégsem tetszettek a római fejlemények, több szempontból sem. Semmiképpen sem akarta, hogy Olaszországban a radikális antifasiszta erők legyen a vezető szerep a háború után. Palmiro Togliatti hazatérése (1944. március 27.) után különösen aggódni kezdett „a kommunista veszély” miatt. Mindenképpen meg akarta fizettetni az olaszokkal „a szabad népek közösségébe való visszatérés árát” is, s „nem törte magát”, hogy segítsen nekik ebben.¹⁷¹

Észak–Olaszország 1943. szeptember 8-tól 1945 április végéig, vagyis több mint másfél éven át a német megszállók és az olasz fasiszták uralma alatt élt. A Resistenza, az Ellenállás mind katonai, mind politikai szempontból ebben az ország részben teljesebben ki, majd az 1945. április 25-i általános felkelés győzelmével, az ország teljes felszabadulásával ért véget. A Resistenza igazi katarzist jelentett az olaszok számára, amelynek segítségével túlléphetek a fasiszta múlton és a nemzet megosztottságán is. Az Ellenállásban a legkülönbözőbb formákban részvevő sokszázezer olasz hozzájárult a németek kiűzéséhez és a fasiszmus felszámolásához, Olaszország függetlenségének és az olaszok becsületének visszaszerzéséhez. Nemes célokért harcoltak és hősiességgel neveztek az olaszok az Ellenállást „második Risorgimentónak”. Az Ellenállás, az antifasiszmus a születő Olasz Köztársaság eposza, a nemzeti identitás új alapja lett.

A korábbi történetírás viszonylag csekély figyelmet fordított az Ellenállás ún. kínos kérdéseire, ezek sorában a témánk szempontjából fontos jugoszláv és olasz partizánmozgalom kapcsolatainak kérdéseire. A jugoszláv kommunisták – különösen

¹⁶⁹ Ginsborg 1989, 1. köt. 48.

¹⁷⁰ Di Nolfo 1994, 503–509.

¹⁷¹ Az Olaszországgal kapcsolatos brit politikáról, az angol kormány hosszú távú céljairól lásd Ellwood 1977, 48–63., Varsori 1983, 273–298., Ginsborg 1989, 1. köt. 48. Az angolokat, köztük Harold MacMillant, a brit kormány földközi-tengeri ügyekben „rezidens miniszterét” különösen bosszantotta, hogy az olasz antifasiszta vezetők, köztük leginkább Sforza külügyminiszter úgy tárgyalt velük, mintha Olaszország nem vesztette volna el a háborút. Romano 1993, 21–22.

Edvard Kardelj szlovén kommunista vezető – már 1943 őszén követelték az olasz kommunistáktól, hogy mondják ki nyíltan, hogy a háború után támogatni fogják az olasz–jugoszláv határ módosítását Jugoszlávia javára. Közvetlenül a partizánmozgalomra vonatkozóan követelték a Friuli, a Venezia Giulia és a Trieszt térségében levő olasz partizánbrigádok besorolását a szlovén, illetve a jugoszláv partizánhadseregbe, továbbá a megtisztításukat „az imperialista és fasiszta” elemektől.¹⁷² A jugoszláv követeléseknek nagy nyomatókat adott, hogy a Szovjetunió az adriai térségben kezdettől fogva a jugoszláv kommunistákat tekintette a stratégiai partnerének.¹⁷³ Az olasz kommunisták számára ez feloldhatatlan ellentmondásokhoz vezetett rövid és hosszabb távon egyaránt. Először is rendezniük kellett a a háború alatt Olaszországhoz tartozó területeken harcoló olasz és a jugoszláv partizánok kapcsolatainak kérdését. Togliatti 1944 október közepén (akkor már miniszter volt) Rómában találkozott a jugoszláv kommunista vezetőkkel (Josip Titoval, Kardeljvel, Milovan Dilas-szal és Andrea Hebranggal), a titkos találkozáson megállapodtak, hogy a kommunista befolyás alatt álló olasz partizánalakulatok beállnak a jugoszláv partizánhadtestbe. Azonban amint végrehajtották az egyesítést, a jugoszláv partizánok „tisztogatást” rendeztek a soraikban.¹⁷⁴ Sokkal nagyobb gondot jelentett az olasz kommunista vezetők számára, hogy a két ország jövőbeli kapcsolatainak problémája, ugyanis a jugoszláv kommunisták féltelen expansionista álláspontot képviseltek az olasz–jugoszláv határra vonatkozóan.¹⁷⁵

A jugoszláv hadsereg a háború utolsó napjaiban – még a Szövetségesek megérkezése előtt – átlépte a háború előtti olasz–jugoszláv határt, május 1-jére bevonult Triesztbe, majd előrenyomult egészen az Isonzó folyóig. Május 6-án a belgrádi rádió bejelentette, hogy a hadsereg kijelölte a háború utáni „Jugoszlávia új nyugati határait”.¹⁷⁶ A jugoszláv vezetés önbizalmát nagymértékben növelte a nem sokkal korábban Moszkvában aláírt barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés (1945. április 11.), amelyhez kapcsolódva Molotov és Sztálin a Titónak küldött táviratukban (1944. április 15.) arról is „biztosították” a marsallt, hogy Jugoszlávia lesz „a mi fő erődünk Dél-Kelet-Európában”.¹⁷⁷ A nyugati Szövetségesek lassan felismerték, hogy nem engedhetnek meg mindent Jugoszláviának Olaszországgal

---

¹⁷² Gualtieri 1995, 240.

¹⁷³ Aga-Rossi – Zaslavsky 1997, 135. Az olasz–szovjet kapcsolatokról lásd Pietro Quaroni moszkvai olasz követ emlékezéseit, Quaroni 1956.

¹⁷⁴ Aga-Rossi – Zaslavsky 1997, 136.

¹⁷⁵ Az 1945. január elejei moszkvai szovjet–jugoszláv pártközi tárgyalások is azt mutatták, hogy a féltelen terjeszkedés a születő, új Jugoszlávia külpolitikai programjává vált. A jugoszláv delegáció valamennyi szomszédja felé területi követeléseket fogalmazott meg, amelyeket részben az állítólagos ottani délszláv etnikai jelenlétre alapozott, vagy cinikusan csupán azzal indokolt, hogy a területszerzés gazdasági szempontból „jól jönne” Jugoszláviának. Sztálin tréfálkozással igyekezett elütni a támogató választ. „Figyeljete arra is – mondta – hogy olyan helyzetbe kerültek, hogy egyszer csak ellenségként találjátok magatokkal szemben Romániával, Magyarországgal, Görögországgal. Háborút akartok az egész világgal? Nincs értelme, hogy ilyen helyzet keletkezzen”. Érdekes azonban másnap, amikor Sztálin tájékoztatta Dimitrovot a jugoszláv kommunistákkal történt találkozásáról már nem sorolta a nevetséges, megalapozatlan követelések közé az Olaszországgal szembeni jugoszláv területi követeléseket, majd a szovjet diplomácia teljes mértékben támogatta Jugoszlávia Olaszországgal szembeni követeléseit. (Aga-Rossi–Zaslavsky 1997, 138–139.) Olaszország háború utáni kilátásaira árnyékot vetett, hogy 1944-ben és 1945 első hónapjaiban a brit diplomácia is készséget mutatott a jugoszláv követelések támogatására.

¹⁷⁶ Gambino 1975, 251.

¹⁷⁷ Idézi Aga-Rossi – Zaslavsky 1997, 135.

szemben, így az angol–amerikai csapatok kitessékelték a jugoszláv partizánhadserget Triesztből, majd megállapodtak a jugoszláv kormánnyal (1945. június 11.), hogy Venezia Giulia területét ideiglenesen két részre osztják: az ún. A-zónából teljesen kivonulnak az oda benyomult jugoszláv katonai alakulatok, s ez a terület, Trieszttel együtt, angol–amerikai katonai megszállás alá kerül, ott maradhatnak azonban az ún. B-zónában, amely jugoszláv közigazgatás alá kerül. A megállapodással a Szövetségesek hátrébb szorították ugyan Jugoszláviát, de facto azonban tudomásul vették a háború előtt Olaszországhoz tartozó terület jugoszláv okkupációját.¹⁷⁸ A Jugoszlávia számára kedvező megállapodást végre is hajtották. Belgrád azonban továbbra sem adta fel a Venezia Giulia egészére és a Triesztre vonatkozó követelését.¹⁷⁹ Így a trieszti kérdés, az ideiglenes egyezkedés ellenére – részben hasonlóképpen, mint az első világháború után – az olasz és a jugoszláv szembenállás fő okává változott, azzal a különbséggel, hogy most a Tito nemzeti-kommunista Jugoszláviája került birtokon belülre, Olaszország pedig a követelőző vesztes szerepébe. Az olasz–jugoszláv határkérdést súlyosbította a jugoszláv fennhatóság alá került területekről elmenekült többszázezer olasz menekült problémája. Mindezek nyomán a világháború befejezése után ellenségesen feszült viszony alakult ki Olaszország és Jugoszlávia között.

A háború elvesztésével az ottani olasz befolyás valamennyi formája teljesen megsemmisült. Albániában a már a háború alatt proklamálta a függetlenségét. Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság nem ismerte el ugyan a tiranai „kommunista kormányt”, hiszen az semmiféle hajlandóságot se mutatott a többpárti demokrácia bevezetésére, és Albánia a párizsi béketárgyalásokon sem vehetett részt teljes jogú államként, Olaszország szemben azonban érvényesíthette a visszavágási törekvéseit.

Görögországgal kapcsolatosan a távoli, görög lakosságú Dodekanézosz-szigetek Görögországhoz kerülését az olasz kormányok elfogadták, mint ami ellen úgysem lehet tenni semmit sem.

A világháború után újra nyitott kérdéssé vált Dél-Tirol hovatarozása is. Az Ausztriához való visszatérése elfogadhatatlan lett volna az olaszok számára. A trentinói Alcide De Gasperi, miniszterelnök és külügyminiszter (1945. december 10-től) a Brenner-határt egyenesen „a házuk kapujának” tartotta, meggyőződése volt, hogy az olasz nép nem fogadná el a demokratikus államot, ha az lemondana Dél-Tirolról.¹⁸⁰ A Szövetségesek részéről az olasz–osztrák határ problémája azonban elsősorban Ausztria jövőjének megítélésétől függött, és a háború végén tulajdonképpen egyik nagyhatalomnak sem nem volt kialakult, határozott álláspontja. A kérdés megítélése így többször változott.¹⁸¹

1945 vége felé elkezdődött a békeszerződés hosszú, másfél évig tartó tárgyalás-sorozata. Az olaszok számára az első nagy csalódást a Külügyminiszterek Tanácsának londoni ülése (1945. szeptember 11.–október 2.) hozta, a Szövetségesek ugyanis nem akceptálták azt a legfontosabb érvüket, amely szerint, mivel Olaszország 1943 őszétől

¹⁷⁸ Az A-zóna felölelte még a Karsztok egy részét, Gorizia városát, továbbá az első világháború előtti határ és az Isonzo folyó bal partja közötti sávot. A B-zónába került Gorizia megye keleti része, az egész Isztria-félsziget, továbbá Fiume is.

¹⁷⁹ A trieszti kérdéstről részletesen lásd Duroselle 1968, D’Agata 1970, Valdevit 1987.

¹⁸⁰ De Gasperi külpolitikájáról, pályájáról részletesen lásd Adstans 1953.

¹⁸¹ A dél-tiroli kérdést, az olasz–osztrák kapcsolatok történetét részletesen tárgyalja Toscano 1967. A szövetségesek álláspontjának alakulásáról lásd Pastorelli 1987. Franciaországnak a kérdéshez való viszonyáról lásd Guillen 1986. A kérdés magyar szakirodalmából lásd Gál 1995.

„társhadviselő fél” volt nem lehet egyszerűen legyőzött országgént kezelni, hanem különleges elbánást érdemel. A tanács azonban mégis lényegében legyőzött országnak tekintette Olaszországot, meghallgatta ugyan De Gasperit, a külügyminiszterek azonban egyértelművé tették számára, hogy a békefeltételeket Olaszországnak is ugyanúgy diktálják, mint a többi legyőzött országnak.¹⁸² Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a Szövetségesek közötti véleménykülönbségek számos kérdésben áthidalhatatlanul nagyok, a tanács ülését három hetes vita után elnapolták. A moszkvai tanácsülés (1945. december 15.– 27.) sem hozott nagy horderejű döntéseket. A szövetséges külügyminiszter-helyettesek konferenciája 1946. január 19. és március 8. között kizárólag az olasz békeszerződés-tervezettel foglalkozott, 39 ülést szenteltek a tervezet vitájának, mégsem sikerült előrejutni. A Külügyminiszterek Tanácsának párizsi ülésszaka (1946. április 25.–július 12.) szintén több ülésen foglalkozott az olasz békeszerződés-tervezettel, jelentősebb előrelépés nélkül. Végül is az olasz–osztrák határ kérdését a két érdekelt fél megegyezése oldotta meg: De Gasperi és Karl Gruber osztrák kancellár egyezményt kötött (1946. szeptember 5.), amelyben Ausztria lemondott a Dél-Tirolra vonatkozó igényéről, Olaszország pedig kötelezte magát, hogy a tartománynak széleskörű gazdasági, kulturális és közigazgatási autonómiát ad, biztosítja a német nyelv teljes egyenrangúságát és egyforma használatát a közhivatalokban is. Az egyezmény meglepte a Szövetségeseket, hiszen a két legyőzött ország nélkülük kötötte meg az egyezményt. Végül is aligha tehettek mást, mint hogy tudomásul vették a rendezést.¹⁸³

Miközben a négy külügyminiszter New Yorkban az Olaszország számára szintén nagyon fontos másik kérdéstről, a trieszti kérdéstről vitatkozott, Togliatti – De Gasperi miniszterelnök és Pietro Nenni külügyminiszter tudta nélkül – Belgrádba autózott, abban a reményben, hogy a De Gasperi–Gruber egyezmény mintájára, közvetlen megállapodással rendezi Titóval a trieszti kérdést. Tito hajlandó lett volna elfogadni Trieszt város visszatérését Olaszországhoz, cserébe azonban elfogadhatatlan kompenzációkat kért: a jugoszláv partizánhadsereg által elfoglalt területek Jugoszláviához tartozásának elismerését, és ráadásul még Goriziát is, majd – cinikusan – hozzátette az ajánlatához, hogy hazaengedné az olasz hadifoglyokat is.¹⁸⁴ A jugoszláv ajánlatok nyilvánvalóan elfogadhatatlan voltak Togliatti számára, az „internacionalista alku” teljes kudarccal végződött.

Az olasz békeszerződést 1947. február 10-én írták alá Párizsban, bolgár, a finn, a magyar és a román békeszerződés aláírásával együtt. Olaszország Jugoszlávia javára elvesztette Venezia Giulia egy részét, Isztriát, Fiumét és Zárát. A trieszti kérdést a győztesek átmenetileg a Trieszti Szabad Terület felállításával „oldották meg”. Ausztria felé maradt a Brenner-határ. Görögország javára Olaszország elvesztette Rodoszt és a Dodekanészosz-szigeteket. Helyre állt Albánia szuverenitása. A Jugoszláviával szembeni területvesztés, a görög szigetek, Albánia és a gyarmatok elvesztése egyértelműen véget vetett a Balkán és a Földközi-tenger keleti medencéje fölötti hegemonia megszerzésére irányuló törekvéseknek, és Olaszország el is fordul ezektől a régiótól, és sorsát minden korábbinál erősebben a kontinenshez, Nyugat-Európához kapcsolja. A győztesek Olaszországot még jóvátétel fizetésekre is kötelezték. 125 millió USD-t kellett fizetnie Jugoszláviának, 105 milliót Görögországnak, 100 milliót a Szovjetunióknak, 25 milliót Etiópiának és 5 milliót Albániának. (Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság nem kért jóvátételt.) A békeszerződés korlátozta az olasz

¹⁸² De Gasperi 1977, 44–48., 83.

¹⁸³ Részletesen lásd Toscano 1967., Serra sd.

¹⁸⁴ Togliatti akciójáról lásd De Robertis 1983, 545–549., De Castro 1988. 1. k. 210–264., M. Galeazzi 1995, 97–126.

hadsereg létszámát és fegyverzetét. Végül kimondta, hogy a szövetségesek katonai egységei legkésőbb 1947. december 15-ig távoznak Olaszország területéről.¹⁸⁵

A békeszerződés megkötésével Olaszország döntő lépést tett a szuverenitása visszanyerése felé vezető úton, hiszen a feltétel nélküli kapituláción alapuló fegyverszüneti állapotot felváltotta a békeszerződés utáni. Véget ért az időszak, amikor – De Gasperi szavaival – az olasz miniszterelnöknek a győztesek fővárosaiban tett zarándoklatai alkalmával lehajtott fővel kellett hallgatnia a senki miniszterek és diplomaták gunyoros megjegyzéseit az olaszok „machiavellizmusáról”, „agya fúrtságáról”, „kiszámíthatatlanságáról”.¹⁸⁶

---

¹⁸⁵ Az olasz békeszerződés legfontosabb cikkeit magyarul közli Halmosy 1985, 105–115.

¹⁸⁶ De Gasperi 1956, I. k. 135.

4. A háború utántól napjainkig

4.1. A hidegháború leghidegebb évei

4.1.1. Az olasz külpolitika atlanti és nyugat-európai pillérének kialakulása

A békeszerződés aláírását követően Olaszország – Németországtól és Japántól elérően – gyors ütemben elindult a szuverenitása visszanyeréséhez vezető úton. 1947. március 15-én csatlakozhatott az 1944-ben Breton Woodsban meghirdetett új nemzetközi gazdasági és pénzügyi rendszerhez, ezzel megnyílt az ajtó a nemzetközi pénzügyi világba való visszatérés előtt, hozzá lehetett kezdeni a líra stabilizálásához, a gazdasági és politikai intézményrendszer nagy kérdéseinek eldöntéséhez. A belső folyamatok gyorsan zajlottak, a kialakuló hidegháború légkörében. 1947 tavaszán Olaszországban is kizárták a kommunistákat és a szocialistákat a kormányból, véget ért az antifasiszta együttműködés időszaka. A változás összefüggésben volt azzal az országnak a Marshall-tervbe való bevonásával. Az olasz külpolitika irányítói számára azonban továbbra is még a fasiszta múlttól való elhatárolódás hitelessé tétele maradt a legfontosabb feladat. Segítette az amerikai, de főleg az angol bizalmatlanság eloszlatását, hogy az olasz alkotmányozó gyűlés ratifikálta a békeszerződést. Miután 1947. december 15-én a Szövetségesek utolsó katonai egységei is elhagyták az ország területét (kivéve a Trieszti Szabad Terület A-zónáját) az olasz kormány így csaknem a teljes szuverenitását visszanyerte az ország fölött. A Szövetséges haderők távozásával ugyanakkor megváltozott az ország biztonságpolitikai helyzete, ugyanis a békeszerződés által korlátozott, az ország lakosságához és geopolitikai helyzetéhez képest engedélyezett csekély létszámú hadsereg aligha garantálhatta a biztonságot akkor, amikor a szomszédos Jugoszlávia mögött még ott állt a Szovjetunió, amikor még nem dőlt el a ki kit győz le kérdés a görög polgárháborúban. A kialakuló hidegháborúban kettészakadó Európában Olaszország a frontvonalba került, így gyorsan talajukat veszítették az eddig az olasz diplomaták körében is addig elég markánsan jelen levő „közbülső”, a „harmadik utas”, a „híd-szerepre törekvő”, a „közvetítő” elgondolások. Mind inkább nyilvánvalóvá lett, hogy elkerülhetetlen két „igazi” nagyhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok körül formálódó blokk közötti választás.

A „Nyugat” melletti döntés lényegében a kereszténydemokraták elsöprő győzelmét hozó 1948. április 18-i parlamenti választáson született meg. A választási eredmény megnövelte a „nyugati világban” az olasz demokrácia hitelét, megerősítette az ország

nemzetközi helyzetét.¹⁸⁷ Az olasz külpolitika atlanti útválasztása szempontjából fontos esemény volt, hogy a képviselőház 1948. december 4-én elvetette a szocialista Nenni törvényjavaslatát, amely a formálódó két katonai bloktól való távolmaradásra, semlegességre kötelezte volna Olaszországot.¹⁸⁸ Közben elkezdődtek az Egyesült Államok és Kanada, valamint a „brüsszeli ötök” közötti titkos tárgyalások, amelyek a NATO megalakításához vezettek. Kezdetben erős ellenállás mutatkozott a nemrégén még fasiszta Olaszország bevonásával szemben. Voltak, akik attól tartottak, hogy Olaszország bevonása magával hozná a szerződés földrajzi kiterjedését a Földközi tenger egész medencéjére. Sokan pedig azzal érveltek, hogy a békeszerződés által korlátozott erejű Olaszország gyengíti a szövetséget, vagy pedig módosítani kell a békeszerződést. Jó ideig Truman elnök is ellenezte Olaszország bevonását, végül is megváltoztatta az álláspontját.¹⁸⁹ Ezek után, 1949. április 4-én Sforza külügyminiszter, Olaszország nevében, a NATO alapító tagjaként írhatta alá az Észak-atlanti Szerződést.

A NATO-ba való belépéssel Olaszország az Egyesült Államok vezetése alatt kialakuló katonai tömb részévé vált, ez a változás azonban nem valamiféle alávétel, amerikai diktátum alapján történt – mint a baloldal állította –, hanem tudatos választás alapján, annak felméréseivel, hogy csak az Egyesült Államok képes megadni az ország jövőjéhez alapvetően szükséges támogatásokat: egyfelől Marshall-terv keretében a gyors gazdasági helyreállításához és a modernizáció beindításához, másfelől az ország biztonságának garantálásához. Igaz, az utóbbinál, – ha úgy tetszik – a „korlátozott szuverenitás” vállalásában, nagymértékben szerepet játszott az a belpolitikai számítás is, az, hogy a NATO-hoz csatlakozás egyben elzárja az utat Nyugat-Európa legnagyobb erejű kommunista és baloldali szocialista pártjának hatalomra jutása előtt. S az is, hogy az Olaszországnak NATO tagságával biztonságba kerül a Vatikán is. (Elsősorban ez a szempont tette elfogadhatóvá az új katonai elkötelezettség vállalását a baloldali kereszténydemokraták számára¹⁹⁰) A NATO-csatlakozás Olaszország számára a biztonsági garanciák mellett mindenekelőtt az országnak a nyugati világban való egyenjogúsítását is jelentette. Az Egyesült Államok számára pedig Olaszország tagsága magával hozta a Földközi-tenger keleti medencéjében az amerikai jelenlét megalapozását és a status quo biztosítását.¹⁹¹

Közben megkezdődött Olaszország hosszú menetelése az európai integráció felé is. Az olasz külpolitika irányítói nagyon is tudatában voltak, hogy Olaszországnak sokkal inkább szüksége van Európára – akkoriban jelent meg a Nyugat-Európa szűkülő Európa fogalom – mint Európának Olaszországra, és számoltak azzal is, hogy az integrációs

---

¹⁸⁷ Olaszország amerikai megítéléséről, az Egyesült Államokkal való kapcsolatokról lásd a washingtoni olasz követ emlékiratait, Tarchiani 1955, valamint Wollemborg áttekintő munkáját, Wollemborg 1983.

¹⁸⁸ Nenni szerepéről, tevékenységéről lásd a naplóját: Nenni 1981.

¹⁸⁹ Olaszországnak a NATO-ba való bevonásával szemben az Egyesült Királyságnak volt a legtöbb fenntartása, Olaszország tagságának a fő támogatója pedig Franciaország volt, – természetesen mindegyik hatalom a maga érdekei szerint foglalt állást. Washingtonban sem Dean Acheson külügyminiszter, sem George F. Kennan nem volt híve a szövetség Olaszországra való kiterjesztésének. Truman elnök végül is „válasszuk a kisebbik rosszat” alapon döntött. A tárgyalások során az olasz diplomácia kezében – ebben az esetben is, mint az olasz történelemben oly sokszor – az ország geopolitikai helyzete volt az ütőkártya, és természetesen – szintén a hagyományokat követve – igyekezett kihasználni a nagyhatalmak között mutatkozó ellentéteket is. Részletesen lásd Quartararo 1986, 245–326., Romano 1993, 44–47., 56–62.

¹⁹⁰ A kereszténydemokrata párt történetéről lásd Horváth 1980.

¹⁹¹ Barié 1988.

folyamatban le kell mondani a nemzeti szuverenitás egy részéről is (természetesen ugyanazt teszi a folyamatban résztvevők mindegyike), az integrációt azonban közvetlenül is és hosszú távon is előnyösnek és szükségesnek tekintették Olaszország számára. Rövidtávon és politikai szempontból azért, mert ezen keresztül látták érhetőnek Olaszország teljes egyenjogúsítását, az Európába való igazi visszatérését, a győztes és vesztes országok megkülönböztetés megszüntetését, hosszabb távon pedig azért, mert az olasz külpolitika irányítói az európai egység elkötelezett hívei voltak, régóta komolyan gondolták, hogy az egyes nemzetek és Európa jövője csak az európai integráció keretében biztosítható.¹⁹²

Elsősorban Franciaország támogatásával és személyesen Robert Schuman külügyminiszter közbenjárásával Olaszország ott lehetett az Európa Tanács tíz alapító országa között. Az Európai Szén- és Acélközösség kezdeményezésében Róma még alig játszott szerepet, a terv támogatásában és megvalósításában azonban már jelentős szerepet vállalt, végül is Olaszország egyáltalán nem az eseményekkel sodródott a Montánunió hat alapító tagja közé. Olaszország támogatta az Európai Védelmi Közösség tervét is, és a tárgyalási folyamatban elérte, hogy a három nyugati hatalom kormánya késznek mutatkozott a békeszerződés preambulumban megfogalmazott politikai klauzulák, valamint a szerződés katonai pontjainak a módosítására. Majd az olasz békeszerződést aláíró 21 nemzetből 10 kijelentette (1951. december 21.), hogy a szerződés több pontját túlhaladta az idő, s azok érvényüket veszítették. Ezek után De Gasperi – miniszterelnök és külügyminiszterként – személyesen parafálta Párizsban az EVK-szerződést (1952. május 27.). Ebből az integrációs tervből azonban nem lett semmi, mert közben – Sztálin halála után, a koreai fegyverszünet megkötése, a franciák indokínai veresége és a genfi csúcstalálkozó előkészületei közepette – már nem látszott sürgősnek a megvalósítása.¹⁹³

1954-ben, De Gasperi elhunytával (nyolcadik, utolsó kormánya 1953. augusztus 17-ig volt hivatalban) Olaszország nemzetközi helyzetében és külpolitikájában is egy egész korszak zárult le, amelyben megszülettek az alapvető döntések és választások a Marshall-tervhez, a NATO-hoz, a Montánunióhoz, a Nyugat-Európai Unióhoz való csatlakozásról, Olaszország lemondott a kolonializmusról, Trieszt is visszatért az országhoz. Az ország biztonságát a NATO garantálta, a modernizáció külső környezetét pedig a mindinkább bontakozó európai integráció. Olaszország az euróatlanti rendszer megkülönböztetések nélküli egyenrangú tagjává vált, az ország nemzetközi elhelyezkedése is világos lett. A De Gasperit követő miniszterelnökök és külügyminiszterek kitaposott útra léphettek, a folytatás maradt a feladatuk, lényegében nem kellett változtatniuk az ország külpolitikai irányain.¹⁹⁴

---

¹⁹² Sforza és De Gasperi között sajátos „munkamegosztás” alakult ki. A külügyminiszter elsősorban a laikus liberális demokratikus erőket szólította meg, az európai integrációban Mazzini és a Risorgimento eszméinek megvalósulását láttatta; a miniszterelnök a katolikusokhoz beszélt, arról, hogy az integráción keresztül találja meg az új Olaszország az európai népek családjában a helyét, hogy az európai egyesülés révén érvényesíthető a népek közötti szolidaritás, biztosítható a béke, a népek közötti szolidaritás, a jólét. Olaszország „európai útválasztásáról”, az európai integráció történetében játszott szerepéről részletesen lásd Vedovato 1983. Mammarella – Cacace 1998., Olivi 1993.

¹⁹³ Romano 1993, 65–70., Horváth 2000, 202–205.

¹⁹⁴ Gaja 1995, 124–125.

4.1.2. A Kelet-Közép-Európa politika

A második világháború után, a kialakuló hidegháborúban a kelet-közép-európai térség alapvetően megváltozott. Korábban a versailles-i kongresszus nyomán Európának ez a része független államok sokaságából álló színes mozaikra hasonlított, a háború és az 1947-es párizsi békekongresszus után ellenben ezt a tarka képet mindinkább – gazdasági, politikai és ideológiai szempontból egyaránt – egyszínű térség, a Szovjetunió kelet-európai birodalma váltotta fel. Nyugati határán pedig leereszkedett a „vasfüggöny”. Európa kettészakadása alapvetően meghatározta Olaszországnak a „Kelethez” való viszonyát is.

A balti térségben a két világháború között független Észtországgal, Lettországgal és Litvániával a háború után nem éledtek újjá a kapcsolatok, hiszen a Szovjetunió bekebelezte ezeket az államokat. A háborút veszített és szovjet megszállás alá került Bulgáriával, Magyarországgal és Romániával a diplomáciai kapcsolatok is csak lassan álltak helyre, csak amint engedélyezték a Rómában, illetve az említett országok fővárosaiban működő Szövetséges Ellenőrző Bizottságok. A teljes értékű diplomáciai kapcsolatok helyreállítása a párizsi békeszerződések aláírást követően kerülhetett sor. Kitűnő diplomatán, Kertész István, a világháború utáni első magyar római követ 1947. április 21-én „az olasz–magyar kapcsolatok fellendülésének reményében” adta át a megbízólevelét Enrico De Nicola ideiglenes köztársasági elnöknek. A bizakodásának azonban valójában – s ezt maga is jól tudta – vajmi kevés alapja volt.¹⁹⁵ A gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatoknak a két háború közötti szintjéhez való visszatéréshez még azon országoknál sem mutatkozott igazán esély, amelyek nem a vesztesek között fejezték be a háborút. A szintén szovjet befolyási szférába került Csehszlovákiával és Lengyelországgal – miután a két állam a világháború kezdetén megszűnt – éveken át nem voltak Olaszországnak kapcsolatai. Velük a világháború után hamarabb megtörtént ugyan a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása, de a megváltozott kelet-közép-európai geopolitikai helyzetben ezzel a két országgal sem mutatkozott nagy remény az intenzív a kapcsolatteremtésre.

A térség gyorsan szovjetizálódó államai az Olaszországhoz való viszonyukban mindinkább a Szovjetunió politikáját követték. Moszkva Olaszország irányában vitt külpolitikájában pedig Olaszország jelentősége a békeszerződés aláírása után sem nőtt, sőt rohamosan csökkent. A szovjet külpolitikai vezetés – különösen a NATO megalakulása után – úgy látta, hogy Olaszország nem tud, és nem is akar az Egyesült Államok külpolitikájától eltérő irányvonalat követni. Ebből pedig levonta azt a következtetést, hogy a hivatalos Olaszországgal tulajdonképpen nincs is különösebben mit kezdeni, elég az olasz kormányzatot éppen hogy csak tudomásul kell venni, formális, laza kapcsolatokat tartan Rómával, és a „népi diplomácia” jegyében inkább az olasz néppel kell beszélni, az Olasz Kommunista Párton keresztül.¹⁹⁶ (Ennek a diplomáciának volt az egyik eszköze egyebek mellett a Kominform is.) Ami Rómát illeti, a kelet-közép-európai térséghez való viszonyát nemcsak ez a szovjet magatartás befolyásolta. Mint láttuk az olasz külpolitikában a háború után alapvető fordulat történt, amelynek keretében az Olasz Köztársaság nemcsak a nagyhatalmi ambíciókról mondott le, hanem szinte teljes fordulatot hajtott végre földrajzi szempontból is: Nyugat-Európa és Amerika felé fordult, a háborús vereség nyomán kiszorult a dunai és balkáni térségtől, és szinte teljesen el is fordult attól. A két európai blokk kiépülésével azon túl,

¹⁹⁵ MOL XIX-J-1-j. 1945–1964. 4. d. 65/abc-20/1947. Kertész István megírta az emlékiratait is, lásd Kertész 1995.

¹⁹⁶ Romano 1993, 52–54.

hogy a leereszkedett szó szoros értelmében vett „vasfüggöny” az „imperialista táborba” tartozó Olaszország és a „béketáborhoz” tartozó kelet-közép-európai országok közé, a hidegháború leghidegebb éveiben a kapcsolatok kimondottan ellenségessé is változtak.¹⁹⁷

A változás lehetősége az olasz–jugoszláv relációban jelent meg először 1948 tavaszán, ahogy kirobbant a szovjet–jugoszláv kapcsolatokban addig elfojtott feszültség. Mint ismeretes a két kommunista ország ellentétei gyorsan a szakításig mélyültek. A Szovjetunió előbb hazarendelte Szovjetunió a katonai tanácsadóit Jugoszláviából (1948. március 18.), majd a Kominform bukaresti ülése (1948. március 26.) perbe fogta és elítélte a jugoszláv kommunistákat. Másnap Sztálin és Molotov fenyegető levelet küldött Titónak. Jugoszlávia szinte egyik napról a másikra támasz nélkül maradt. A nyugati szövetségek azonnal rá is ijesztettek. 1948. április 20-án – 18 nappal az olasz belpolitikai viszonyokat eldöntő választás előtt – háromhatalmi nyilatkozatot adtak arról, hogy szándékukban áll visszaadni Olaszországnak az egész trieszti terület. Az Olaszország iránti jóindulatuk azonban csak pillanatnyinak bizonyult, hátrébb szorult amint megfogantak a nemzeti-kommunista útra tért Jugoszláviának a nyugati tömbbe való átszabítására vonatkozó tervek.¹⁹⁸ Ismét megmutatkozott, hogy az olasz külpolitika lehetőségei szempontjából az ország geopolitikai helyzete mellett mennyire meghatározó szerepet játszanak a nemzetközi helyzet konjunktúris változásai.

A kialakuló hidegháború mindinkább egymás felé sodorta Görögországot és Olaszországot. A békeszerződés aláírása után, 1947 októberében – egyelőre ügyvivői szinten – diplomáciai kapcsolat létesült a két ország között, majd San Remóban barátsági, kereskedelmi és hajózási egyezményt kötöttek (1948. november 5.). Fél évvel később a két kormány „San Remo szellemében” megállapodott a közöttük levő két legnagyobb vitakérdés – az olasz jóvátétel teljesítése és a görög területen maradt olasz javak – rendezéséről.¹⁹⁹

Az olasz–török relációt a világháború után nem terhelték a korábbi években keletkezett ellenszenvék, és a két ország nyugati orientációja is egybeesett. A jó kapcsolatokra törekvés jegyében az olasz kormányok szó nélkül hagyták a törökországi politikai berendezkedés autoritárius vonásait.

Athén és Ankara berzenkedett ugyan amiatt, hogy a Truman-doktrína ellenére is kimaradtak a NATO-ból, miközben Olaszország a szervezet tagja lehetett, lényegében mégis megértéssel fogadták a döntést, mert úgy számoltak, hogy Olaszország tagsága révén a nyugati védelmi rendszer tulajdonképpen kiterjed a Földközi-tenger keleti medencéjére is.²⁰⁰ Olaszországnak hosszabb távon Görögországnak és Törökországnak a NATO-ba való bevonása volt az érdeke, mert egyfelől ez ígért igazán biztosítékot a Földközi tenger keleti medencéjének védelméhez, másfelől a bővítés véget vetett volna Olaszország periferikus geopolitikai helyzetének az atlanti szövetségben belül. Tovább a görög és török bővítése Olaszország regionális súlyának növekedését ígérte, és ennek nyomán a térség jellegének módosulását is, hiszen abban addig markánsan megjelentek a brit és francia kolonialista érdekek is. Mindezek alapján Róma a görög és török bővítés meggyőződéses támogatójává vált. A két ország felvételéről végül is az Atlanti Tanács ottawai ülésén döntöttek. (1951. október 15–20.)

¹⁹⁷ Az olasz–magyar kapcsolatokról lásd Tolnai 1987.

¹⁹⁸ A hidegháború időszakában az olasz–jugoszláv kapcsolatokról részletesen lásd Bianchini 1995.

¹⁹⁹ Ferraris 1996, 68–69.

²⁰⁰ *Relazioni Internazionali*, 1949, 23. sz.

A mediterrán NATO-bővítés végrehajtása során több gond és nehézség jelentkezett. Ki kellett alakítani a görög–török szektor katonai szerepét és az olaszhoz való viszonyát. Végül elhatározták, hogy a déli szektor főparancsnokságát Nápolyban állítják föl. Az olasz katonai körök természetesnek vélték, hogy ennek irányítása hozzájuk tartozzon, a törökök és a görögök ellenben egy autonóm délkeleti szektorra gondoltak. A vetélkedésen túl valós probléma, hogy a Földközi-tenger keleti medencéjének ez a régiója egymástól távol eső és igen különböző szubrégiókból áll (az Alpok, a Pó síkság, Macedónia, a török–szovjet határvidék stb.) Végül is a nápolyi főparancsnokság élére olasz tábornokot neveztek ki, a görög–török alszektor parancsnoka pedig amerikai tábornok lett.²⁰¹ A görög és török NATO bővítés nyomán, a „közös mediterrán civilizáció” alapján intenzívebbé váltak Olaszország kapcsolatai mind a két országgal. Az olasz–török kapcsolatok szélesítéséről állapodott meg a két ország kormánya 1952 decemberében, az olasz–görög kapcsolatok élénkülését pedig Vanizelosz görög külügyminiszter római és De Gasperi miniszterelnök és külügyminiszter athéni látogatása (1953. január 8–12.) mutatta.

Az olasz–görög és az olasz–török kapcsolatokra árnyékot vetett, hogy a két balkáni ország lépéseket tett a NATO vezetés szemében időközben felértékelődött Jugoszlávia felé is. A szovjet–jugoszláv szakításkor a nyugati hatalmak külügyminisztériumaiban felismerték, hogy Jugoszláviának a Szovjetuniótól való leválásával teljessé tehető a Szovjetunió elzárása Mediterráneumtól. Ezért gyorsan Jugoszlávia megsegítése mellett döntöttek. 1949 végén már elhangzottak olyan hivatalos amerikai megnyilatkozások, hogy Jugoszlávia, ha katonai támadás érné, számíthat az Egyesült Államok támogatására. Néhány kisebb, már 1949-től folyósított segély után 1951. augusztus 27-én az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Franciaország gazdasági segélyegyezményt kötött Jugoszláviával, november 14-én pedig a jugoszláv haderő fejlesztéséről írtak alá amerikai–jugoszláv egyezményt. A nyugati országok elfogadták Jugoszláviát külgazdasági partnerüknek: 1953-ban a jugoszláv külkereskedelem több mint 90 százaléka ezekkel az államokkal bonyolódott le.²⁰² 1952 decemberében az Atlanti Tanács ülésén már Jugoszláviának a nyugati védelmi szövetségbe való bevonása volt az egyik vitatéma. Olaszország természetesen a javaslat ellen volt, még olyan formában sem támogatta, hogy Jugoszláviát az 1953. február 28-án kötött „görög–török–jugoszláv barátsági szerződés keretében a NATO valamiféle „kültagjaként” tartósan a nyugati tömbhöz kössék. Pedig időközben főként Ankara, de Athén is igyekezett meggyőzni Rómát a Jugoszláviához közeledés szükségességének elfogadásáról. De Gasperi végül is hajlandóságot mutatott a kompromisszumra, rövidtávon azonban szinte teljesíthetetlen feltételeket szabott: a Jugoszláviával való együttműködés Olaszország számára csak a trieszti kérdés megoldása után lehetséges, az esetleges együttműködés nyomán sem változhat a balkáni status quo, sértetlen kell, hogy maradjon Albánia területi integritása.²⁰³ Jugoszláviának a NATO-ba való közvetlen bevonása a Sztálin halálát követő „olvadással” mindinkább lekerült a napirendről, a görög–török–jugoszláv közeledés azonban folytatódott és az ún. Balkán-paktum aláírásához vezetett (1954. augusztus 9.). A három állam nézeteltérései miatt azonban a szövetség alig működött és hamarosan formálissá vált, majd fel is bontották (1960. június 24.).²⁰⁴

---

²⁰¹ Ferraris 1996, 70.

²⁰² Juhász 1999, 181.

²⁰³ Annuario ISPI, 1953, 394., Ferraris 1996, 71–72.

²⁰⁴ Juhász 1999, 182.

Az európai helyzet 1953–1954-ben kezdődött módosulásával Olaszország és Jugoszlávia között is megindult az „olvadás”, a két ország 1954 februárjában titkos tárgyalásokat kezdett Londonban a trieszti kérdés megoldásáról, amely a nyugati hatalmak közreműködésével még abban az évben elvezetett a békeszerződés egyetlen nyitva maradt problémájának, a trieszti kérdésnek a rendezéséhez. Jugoszlávia ekkor már/még nem élvezte a Szovjetunió támogatását és ellanyhult Tito amerikai támogatása is. Manlio Brosio olasz nagykövetnek kétségtelen nagy szerepe volt abban, hogy mind hazája, mind Jugoszlávia „lenyelje a keserű pirulát”: megszületett a megállapodás a Trieszti Szabad Terület megosztva megszüntetéséről, vagyis az A-zóna nagy részének és a B-zóna egyes részeinek Olaszországhoz, a B-zóna nagy részének pedig a Jugoszláviához csatolásáról.²⁰⁵ A trieszti rendezésről szóló szerződést egész sor mind az emberek, mind az árúk szabadabb mozgását engedélyező egyezmény követte. A gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok javulása nem hozta magával a két ország politikai közeledését, az ideológia és politikai különbségek továbbra is nagyok maradtak. Így Róma gyanakvással figyelte a Belgrád és Moszkva közötti közeledést, bár a trieszti kérdés megoldása óta jóval nyugodtabban, mint korábban.²⁰⁶

Az olasz–albán diplomáciai kapcsolatok csak 1949. május 2-án álltak helyre, de Róma a békeszerződés után minden alkalommal kiállt Albánia függetlensége mellett, hangoztatta, hogy Albánia függetlensége és integritása az adriai térség biztonságának egyik lényeges eleme. Akkoriban Albánia státusát csak Jugoszlávia fenyegette, Olaszországnak magától értetődően nem volt érdeke, hogy Jugoszlávia teljesen a befolyása alá vonja Albániát. Egyébként majdnem megtette: a háború után ugyanis Jugoszlávia foglalta el Albánia „protektoraként” Olaszország helyét. Az olasz–albán kapcsolatok rendezésének megkezdésekor ugyanazok a kérdések kerültek napirendre, mint a többi „népi demokrácia” esetében: a háború végén az Albániából hazatelepült (vagy még ott élő) olasz állampolgárok javainak és az államosított olasz javak kérdése, a kereskedelmi kapcsolatok újraindításával kapcsolatos akadályok eltávolítása, stb.). Albániát főként a rendkívül súlyos gazdasági helyzete készítette az Olaszországgal való diplomáciai kapcsolatok felvételére, és ki akart törni a szinte teljes nemzetközi elszigeteltségből is. Jugoszláviának a „szocialista táborból” való kiközösítése lehetőséget adott Tiranának, hogy megszabaduljon délszláv szomszédja gyámságától. Előbb a Szovjetunió és Bulgária felé igyekezett támaszt keresni, a földrajzi távolság és a nehézkes kommunikáció azonban arra készítette Enver Hodzsát, hogy nyisson Olaszország felé is. Így született meg az olasz–albán kereskedelmi egyezmény (1954. december 18.), amellyel rendezték a békeszerződés teljesítése kapcsán nyitva maradt kérdések nagy részét, és kialakították a kereskedelmi kapcsolatok feltételeit és kereteit.²⁰⁷ Az olasz diplomácia a következő periódusban, az enyhülés időszakában, igyekezett minden megtenni az Albániával való jó viszony kialakítása érdekében – eltekintve annak politikai berendezkedésétől is –, hogy demonstrálja a fasiszta korszaktól való elhatárolódását és különbözőségét.

---

²⁰⁵ Trieszt visszatéréséről lásd Romano 1993, 72–75., Ferraris 1996, 179–180., Manlio Brosio tevékenységéről lásd Serra 1988.

²⁰⁶ Pirjevec 1993, 420.

²⁰⁷ A kapcsolatok bővítését szolgálta az 1957. július 22-i új egyezmény.

4.2. Egy pragmatista középhatalom az olvadás, az enyhülés és a „kis hidegháború” éveiben

A De Gasperi utáni Olaszország nemzetközi szerepe elhalványodott miközben az ország gazdasági ereje rohamosan növekedett (az 1952–1953 és 1962–1963 közötti tíz évben a GNP átlagban évi 7-8 százalékkal nőtt, az ipari termelés még rohamosabban, évente 10-13 százalékkal). Joggal lehet beszélni gazdasági csodáról, amelynek eredményeként nagymértékben csökkent Olaszországnak az Európa centrumához viszonyított lemaradása. Itália Európa félperifériájáról kezdett közeledni a legfejlettebbek országok csoportja felé. Az olasz külpolitika arculatának elmosódásában szerepet játszott, hogy a De Gasperi távozását követő tíz évben (Aldo Moro első szerves középsbal kormányának megalakulásáig, 1963. december 4-ig, 11 kormány váltotta egymást az ország élén, hét külügyminiszterrel).

Az olasz külpolitika ugyanakkor jól alkalmazkodott az európai légkör változásához, kihasználta az első enyhülési hullámot. 1955-ben Olaszországot végre fölvtették az ENSZ-be: az ENSZ-tagság mintegy megkoronázta a szuverenitás teljes mértékű helyreállítását. Az olasz kül- és biztonságpolitika fő pillére továbbra is a NATO maradt, az egyes külpolitikai lépések azonban az 1950-es évek közepe táján jelezték, hogy Olaszország immár nem egészen „a NATO Bulgáriája”. Ennél fontosabb volt, hogy Nyugat-Európa és az Egyesült Államok lassan módosuló kapcsolataiban Olaszország az európai integrációs törekvések egyik támasza lett, mindinkább erősödött az olasz külpolitika „európai pillére” is. Olaszország a nyugat-európai integráció egyre fontosabb országa lett, mutatta ezt növekvő súlya a Montánunióban, vagy a Brüsszeli Szerződéshez történt csatlakozásával a Nyugat-Európai Unió (NYEU) létrehozásában játszott szerepe.²⁰⁸ Majd még látványosabban a két új integráció Európai Gazdasági Közösség és az EURATOM létrehozása melletti elkötelezettsége és az alapító szerződéseknek római Capitoliumon történt aláírása (1957. március 25.)

Az európai építkezésben játszott olasz szerep a római szerződések életbe lépése után is igen pozitív maradt, de Olaszország az Európai Gazdasági Közösségben sem vált meghatározó, az integráció arculatát markánsan alakító erővé. Nem vonta magára a figyelmet, mint de Gaulle tábornok Franciaországa vagy mint a gazdasági óriássá fejlődő NSZK. Az elmosódó olasz szerepet többféleképpen lehet magyarázni.

Kétségtelen – s talán ez a legfontosabb motívum –, hogy Olaszországnak nem is volt szüksége feltűnő szereplésre, hiszen az ország legfontosabb érdeke a minél gyorsabb és zökkenő-mentesebb gazdasági növekedés volt. Miután a NATO keretében megoldódtak az ország biztonságpolitikai gondjai, s az olasz politikai osztály többsége nem is mutatott különösebb érdeklődést és érzékenységet a külpolitika iránt, csak valamilyen „maradékként” foglalkozott azzal. Norman Kogan amerikai történész-politológus szavaival: „Az olasz külpolitika fő célja, hogy megvédje a belpolitikai struktúrát a belső veszélyektől.”²⁰⁹ Olaszországnak a második világháború után nem voltak már gyarmatai, a békeszerződés után pedig gyarmati ügyei sem; nagyhatalmi ambíciói sem voltak; a háború utáni évtizedben nem tarthatott, később pedig nem kívánt az ország gazdasági potenciáljához és lakosságszámához mérve jelentős hadsereget sem. (Az olasz katonai kiadások százalékos aránya az 1950–1960-as évtizedekben kétszer-háromszor kisebb volt, mint Franciaországé, az Egyesült Királyságé, jóval kisebb az NSZK-énál is, és lényegesen nem változott meg az 1970-es évek második felében

²⁰⁸ Varsori 1988., Romano 1993, 71–73.

²⁰⁹ Kogan 1968, 267.

sem.²¹⁰) A gyenge katonai erő természetesen behatárolta a külpolitikai lehetőségeit, és azzal járt, hogy miközben megnyílt Itália előtt a legfejlettebb országok klubja, a hasonlóan zártkörű katonai-politikai klubtagság szoba sem jöhetett. Végül a látványos, eltervezett és következetesen végrehajtott külpolitika lehetőségét tovább szűkítették a még mindig túlságosan nagy szociális feszültségekből és belpolitikai gondokból eredő gyakori kormányváltások és kormányváltások is.

Az integráció nyújtotta gazdasági lehetőségeket azonban Olaszország sikeresen aknáztta ki. Radiális átalakulás ment végbe az olasz külkereskedelemben: a fasisztustól örökölt majdnem autark szerkezet helyébe a nyitottság lépett, az olasz gazdaság, nagymértékben integrálódott a nyugati országok, illetve az EGK gazdaságába. Az EGK alapításától az első bővítésig tartó időszakban 500 százalékkal növekedett Olaszországnak a közösség többi tagjával folytatott kereskedelme. A „hatok” integrációja szinte az indulás másnapjától hozzájárult az olasz történelemben példátlan mértékű gazdasági növekedés, az olasz csoda kibontakozásához.

Az 1960-a évek elejére az olasz demokrácia kezdett „beállni”, elmúlt a polgárháború veszélye, a belpolitikában véget ért a nyers erő alkalmazásának időszaka, a gazdaság növekedése nyomán kezdtek enyhülni a szociális feszültségek is. 1956 után lassan kialakultak a kereszténydemokraták és a szocialisták találkozásnak feltételei is. Az első szerves középbal kormány 1963 decemberében alakult meg Aldo Moro miniszterelnökségével és a szociáldemokrata Giuseppe Saragat külügyminiszterségével. A kormányzat bázisának kiszélesítése a szocialistákkal, a jóval nagyobb kormányzati stabilitás azonban nem hozott magával markánsabb külpolitikát az akkorra stabilizálódó nemzetközi enyhülés viszonyai közepette sem. A bel- és a külpolitikai viszonyok nagyobb szabadságot adtak az olasz külpolitika számára, mint bármikor, hiszen közelkerültek egymáshoz a pártok által képviselt érdekek és a törekvések. Mindegyik kormánypárt vallotta, hogy továbbra is az atlanti szövetség keretében, az Egyesült Államokhoz való hűséggel biztosítható az ország biztonsága, a modernizáció pedig az európai integrációkban. Egyetértés volt abban is, hogy az ország gyorsan növekvő gazdaságnak szüksége van a keleti piacokra is, és nem volt ellenállás azzal szemben sem, hogy akár a politikai és kulturális kapcsolatok is szélesedjenek.

Olaszország az 1970-es évek első felében új kihívások elé került. A gazdaság összességében rugalmasan reagált ugyan az olcsó energia és nyersanyag korszaknak véget vető olajválságra és a nyomában kialakult pénzügyi válságra is, mégis az olaszok gondolkodásában és számításaiban megjelent a félelem, megcsappantak az életszínvonaluk további gyors növekedésébe vetett remények is, ráadásul egyre nagyobb méreteket öltött a terrorizmus. Az olasz társadalom nagy gondjainak megoldására Enrico Berlinguer, a kommunista párt főtitkára előállt a „történelmi kompromisszum” javaslatával, vagyis kereszténydemokraták, szocialisták és a kommunisták közös kormányzásának ajánlatával. Akkorra az OKP már jelentősen megváltozott, a „szocializmus olasz útja” jegyében eszmeileg is és 1968 után a külpolitikájában is elhatárolódott a „létező szocializmustól”, elfogadta az olasz külpolitika két alappilléret, az atlanti elkötelezettséget (NATO-tagság) és az európai elkötelezettséget (EK-tagság). A párt javaslatának nagy nyomatókat adott az ereje, a mély társadalmi

---

²¹⁰ Az 1975 és 1979 között az olasz katonai kiadások a GDP 2,2 százalékát tették ki, az Egyesült Államok esetében 5,5 százalékot, Egyesült Királyság a GDP 5,1, Franciaország 3,8, az NSZK 3,4 százalékát költötte katonai kiadásokra. Ugyanebben az időszakban a lakosság fogyasztása Olaszországban 61,9, az Egyesült Királyságban 44,6, az NSZK-ban 49,8 százalékkal növekedett. Romano 1993, 173.

begyökerezettsége, hogy szakadatlanul növelni tudta a választói befolyását (az 1970-es évek elejétől már minden harmadik olasz az OKP-ra szavazott). A kommunistáknak a kormányzásba való bevonását azonban nem csak a legkülönfélébb hazai erők ellenezték, hanem Washington is megvétózta, és az Európai Közösség meghatározó országai sem támogatták.²¹¹ A „történelmi kompromisszum” végül is a lehető legkorlátozottabb és legrosszabb formában született meg, az Olasz Köztársaság történetének legnehezebb pillanatában, Moro elrablásakor és meggyilkolásakor, és általános kiábrándulást hozott. Majd a kormányzás megint visszafordult (1979-ben) a kommunistákat ellenzékbe szorító kereszténydemokrata–szocialista tengelyű középbal formához, amelyet az 1980-as évek első harmadán Bettino Craxi szocialista vezető igyekezett megfiatalítani.

Craxi az első szocialista miniszterelnök volt Olaszország történetében (1983. augusztus 4.), és szokatlanul hosszú ideig, egészen 1987. március 3-ig nem hagyta ellökni magát a kormányruától. Közel másfélezer napos miniszterelnökségét főként a gazdaságpolitikában elért eredményeinek köszönhette. A külpolitikában is nagyot változtatott elődeihez képest. Az első száz napban mindenekelőtt külpolitikai kezdeményezéseivel hívta fel magára a hazai és a nemzetközi közvélemény figyelmét. Craxi újra az olasz külpolitika középpontjába állította a Mediterráneum kérdéseit, visszatért ezzel az évtizedeken át háttérbe szorult és elhanyagolt dimenzióhoz. Új kurzust indított az olasz közel-keleti politikában, kezdett eltávolodni az amerikai külpolitika majdnem mechanikus követésétől, közvetítő megoldásokat és szerepet keresett. Rendkívül ambiciózus és dinamikus volt a külpolitikában: ki akarta emelni Olaszországot a „provincializmusból”, el akarta érni, hogy Róma ott lehessen a „nagypolitika” alakításánál is, Washington, Moszkva, London, Párizs és Bonn mellett. Craxi is kiállt az atlanti elkötelezettség mellett, egyáltalán nem akart kilépni az Egyesült Államok nyújtotta biztonsági védőernyő alól, ugyanakkor maximális autonómiát követelt Olaszországnak a Szovjetunióval és a kelet-európai országokkal való kapcsolatokban. Ebbe az irányba „új kurzus”-t hirdetett meg.²¹² (Lásd lejjebb.)

Az 1950-es évek első harmadához és a Kelet-Közép-Európával való kapcsolatokhoz visszatérve a Sztálin halála után kezdődött olvadást Olaszország mindenekelőtt a kereskedelmi kapcsolatok felélesztésére igyekezett felhasználni. A legígéretesebbnek – magától értetődően – a szovjet kapcsolat látszott. A Szovjetunió nyersanyagokban való gazdagsága és a hatalmas piaca mindig is megmozgatta az olasz vállalkozók fantáziáját. Az 1950-es évek második felétől mindinkább kézzelfogható eredmények is születtek. Enrico Mattei a legnagyobb olasz szénhidrogén vállalat, az állami tulajdonú ENI nagyhatalmú igazgatója, 1957 novemberében írta alá az első szerződést egymillió tonna szovjet kőolaj következő évi importjáról, és 1960-ban már két és fél millió szovjet kőolaj érkezett Olaszországba. A magáncégek között a FIAT volt az éllovas, Vittorio Valletta főmenedzser 1966 májusában kötötte meg a szerződést egy gyáróriás felépítéséről, amely az 1970-es években már 600.000 személygépkocsit gyártott évente.²¹³

A gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok újrafelvételére irányuló törekvés az 1950-es évek derekán megjelent a kelet-közép-európai szocialista országok irányában is. Ez leginkább az olasz–magyar kapcsolatok példájával érzékeltethető. 1955 második

---

²¹¹ Romano 1993, 160–165.

²¹² Horváth 2002.

²¹³ A FIAT-ról és Valletta pályájáról lásd Bairati 1984.

felében – írja 1955 végén a római magyar ideiglenes ügyvivő – „jelentős változás kezdődött” a kereskedelmi kapcsolatokban. „A változások alapja kétségtelenül az egyre inkább enyhülést mutató és a nagyhatalmak közötti megegyezést mutató politikában keresendő.” A valóságos változsról, az olasz–magyar külkereskedelmi fogalom növekedéséről tanúskodnak a számok is. 1953-ban az Olaszországba irányuló magyar exportértéke mindössze 41,5 millió deviza forintot tett ki, 1954-ben 71,4 milliót, 1955-ben már 105,7 milliót. A növekedés valós értékeléshez persze azt is figyelembe kell vennünk, hogy Magyarország ekkor mindössze 0,5 százalékkal részesedett Olaszország külkereskedelmében, és ezzel a csekély részesedéssel is – a Szovjetunió után – a második helyet foglalta el a szocialista országok sorában.²¹⁴ Elkezdődött az olvadás a kulturális kapcsolatok terén is: 1956 február végén – március elején két hetes magyar népművészeti kiállítás nyílt Rómában; májusban Lukács György előadásokat tartott több olasz városban; a nyár folyamán a több helyütt szerepelt – hatalmas sikerrel – az Állami Népi Együttes; szeptemberben Kardos Tibor professzor a Perugiai Egyetem vezetőivel tárgyalt, hogy újra adjon ösztöndíjakat a nyári egyetem a magyaroknak; október 20-án a magyar hatóságok megszüntették a budapesti diplomáciai tagjait érintő, az előző években bevezetett mozgáskorlátozásokat.²¹⁵

Az 1956-os magyar forradalom időszaka külön szakaszt képez az olasz–magyar kapcsolatok történetében.²¹⁶ És külön tanulmányt igényelne forradalom – szinte máig tartó – olaszországi hatásának áttekintése is.²¹⁷

A forradalom utáni első években is egészen sajátos, a többi kelet-közép-európai szocialista országtól eltérő volt az olasz–magyar viszony. A forradalom leverése és a megtorlások nyomán az 1957 elejétől az 1958 őszéig tartó időszakban az olasz–magyar államközi kapcsolatok a mélypontjukra jutottak. Egyetlen terület maradt, amely valamelyes kivételt jelentett, ahol többé-kevésbé mégis folytatódtak az 1954-től elindult folyamatok, s ez a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok szektora volt.²¹⁸ 1958 végétől nagyon lassú, újra meg újra megtorpanó normalizálódás kezdődött a két állam kapcsolataiban, amely csak az 1960. április 1-jei magyar amnesztia rendelet, majd a magyar kérdésnek az ENSZ napirendjéről való levételét célzó magyar–amerikai tárgyalások beindulása után kezdett felgyorsulni. Hozzájárul az olasz–magyar kapcsolatok javulásához az olasz–szovjet kapcsolatok intenzívebbé válása is.²¹⁹ A normalizálódási folyamatot nem törte meg a berlini fal fölépítése (1961. augusztus 12–13.) sem. Az olasz–magyar kapcsolatokban „húzóágazat” ezekben az években is a külkereskedelem maradt. Olaszország Magyarország külkereskedelmi partnereinek sorában 1961-re a „tökés relációban” Angliával és Franciaországgal felváltva a harmadik helyre került, az NSZK és Ausztria után. Az olasz–magyar kereskedelmi

²¹⁴ MOL XIX–1-j. Olaszország. KÜM. TÜK. 1945–1964. 007407. *A római ideiglenes ügyvivő jelentése a külügyminiszternek, 1955. december 16.* A FIAT érdeklődése Magyarország irányában is jelentkezett. Valletta professzor 1956 tavaszán fölkereste a római magyar követséget, jelezte, hogy a torinói gyáróriás szeretne gépkocsikat eladni, Magyarország pedig tíz évre szóló hosszú lejáratú hitelhez szeretett volna szerezni. MOL XIX–1-j. Olaszország. KÜM. TÜK. 4. d. 004541/1. *Szabó István követ jelentése a külügyminiszternek, 1956. április 24.*

²¹⁵ MOL XIX–1-j. Olaszország. MÜM. TÜK. 1945–1964. 4. d. 00157/56.

²¹⁶ Az 1956-os forradalom rendkívül nagy terjedelmű irodalmából a legfontosabb írásokra hivatkozik Walcz 2001.

²¹⁷ A nyugat-európai, benne az olasz értelmiségre gyakorolt hatásról lásd Argentieri 2003.

²¹⁸ MOL XIX–1-j. Olaszország. KÜM. TÜK. 1945–1964. 00145/1959. *Simó Gyula követ jelentése az 1958-as évről, 1959. március 23.*

²¹⁹ *Relazioni internazionali*, 1961. 1091.,1103.,1180.

forgalom egészében az 1955. évi 249,5 millió devizaforintról 522,0 millióra növekedett, több mint megkétszereződött.²²⁰ Az impozánsnak tűnő növekedés valós értékelésénél azonban megint figyelembe kell venni, hogy az olasz gazdaság viharos növekedése következtében Magyarország részesedése nem növekedett az olasz külkereskedelemben, hanem, ellenkezőleg, csökkent.

1962–1963-ban, ahogy Európában a két blokk közötti kapcsolatok átléptek az enyhülés periódusába, az olasz–magyar kapcsolatok is intenzívebbé váltak és egyre több szektorra terjedtek ki. Nyilvánvalóan nagy szerepet játszott ebben, hogy a magyarországi belpolitikában is jelentős változások történtek, a Kádár-rendszer a konszolidáció folyamatában kezdett azzá válni, ami hosszú évtizedeken át majd lesz: „a szocialista láger legvidámabb barakkja”. Elég emlékeztetni csupán néhány eseményre. 1963. március 22-én általános közkegyelmet hirdettek ki Magyarországon, amelynek keretében kiszabadultak a politikai elítéltek. 1963. július elején Magyarországra látogatott az ENSZ főtitkára: a látogatás jelezte, hogy véget ért a Kádár-rendszer nemzetközi elszigeteltsége. 1964. szeptember 15-én megállapodást írtak alá a Vatikán megbízottjai és Magyarország képviselői. A kapcsolatok sokasodását mutatja, hogy 1962-től magyar ösztöndíjasok utazhattak Olaszországba, 1962 végétől megkezdte Rómában a Magyar Rádió állandó tudósítója, 1963 nyarától lett állandó tudósítója a *Népszabadságnak* is, megnőtt és kezdett megváltozni a Római Magyar Akadémia szerepe, megindult a turista fogalom is, 1963-ban több mint 22.000 magyar turista utazhatott Olaszországba.²²¹

Olasz részről a kapcsolatok javulásában pedig az játszott változtató erejű szerepet, hogy 1963. december 4-én megalakult az első szerves középbal kormány (a szocialista pártnak a kormányban való közvetlen részvételével) Aldo Moro miniszterelnökségével. Az új kormány hamarosan (1964. február 24.) javasolta az olasz–magyar diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre emelését.

Majd – szintén nagyon hamar – április 23-án a *Népszabadság* közleményben tudatta, hogy már meg is történt a diplomáciai kapcsolatok magasabb szintre emelése. A római magyar nagykövet – a diplomáciai hagyományoknak megfelelően – kapott a munkájához amolyan utasításfélét, amely az MSZMP Politikai Bizottságának és a kormánynak a határozatára épült: „Olaszország irányában folytatandó külpolitikánkban – szól a dokumentum – a következő irányelveket kell alkalmazni. Figyelembe véve, hogy Olaszország a Közös Piac egyik leggyengébb láncszemének tekinthető, és a NATO-n belül is ingadozó magatartást tanúsít, kezdeményezni kell kormányközi és más jellegű gazdasági és kulturális akciókat, amelyek lazíthatják Olaszország kapcsolatait szövetségeseivel és szélesítik a kapcsolatainkat vele. A kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése iránt mutatkozó olasz készséget fel kell használni arra, hogy a nyugat-németországi kereskedelmi forgalmat tereljük át részben Olaszország felé, számunkra is kedvező feltételek mellett.”²²² A nagykövetségi utasítás szinte látéletét nyújtja a korabeli magyar külpolitika ijesztően torz voltának. Milyen horizontja és szemléletmódja volt annak a budapesti politikának, amely a magyar nemzeti érdekek rovására rontani akarta a magyar–nyugatnémet kereskedelmi forgalmat, s közben abban az illúzióban ringatta

²²⁰ MOL XIX–1-j. Olaszország. KÜM. TÜK. 1945–1964. 001002/1962. *A Külkereskedelmi Minisztérium jelentése.*

²²¹ MOL XIX–1-j. Olaszország. KÜM. TÜK. 1945–1964. 00711/1963. *Tervezet az olasz–magyar viszony kollégiumi tárgyalásához. Száll József követ.* 1963. november 21.

²²² MOL XIX–1-j. Olaszország. KÜM. TÜK. 1945–1964. 001343/1964. *A kormány 3201/1964. sz. határozata a Magyar Népköztársaság politikai, gazdasági és kulturális feladatairól a magyar–olasz kapcsolatok terén.*

magát, hogy azzal a kereskedelmi forgalommal ér el Rómával szemben politikai előnyt, amelynek volumene – mint fentebb láttuk – az egész olasz forgalomban szánszalmasan csekély fél százalék körül mozgott.²²³

A diplomáciai kapcsolatok magasabb szintre emelését egyébként nem követte valamiféle új, nagyütemű fellendülési szakasz a két ország kapcsolatainak történetében, pontosabb, ha azt mondjuk, hogy 1964-től az olasz–magyar kapcsolatokban elkezdődtek a nem minden ellentmondástól mentes épülés évei.

Majd 1974 tavaszán az olasz kormány olyan intenzív kapcsolatépítéshez kezdett Kelet-Európa irányába is, hogy annak láttán az olasz sajtó már-már „olasz Ostpolitikáról” beszélt. Előbb Bensi helyettes külügyi államtitkár utazott Berlinbe, Moszkvába, Varsóba és Bukarestbe, majd Moro külügyminiszter budapesti látogatása következett (május 23–25.). Budapesten az európai enyhülés napirenden levő kérdései – a helsinki biztonsági és együttműködési konferencia előkészítése, a bécsi és genfi fegyverzetkorlátozási tárgyalások – mellett szöbekerültek az EGK és a KGST közötti kapcsolatok megoldatlanságából a kétoldalú kapcsolatokra vetődő hátrányok is. Moro látogatása során az együttműködés fejlesztése jegyében került aláírásra a tíz évre szóló olasz–magyar ipari, gazdasági és technológiai együttműködési szerződés. Ez volt az első ilyen szerződés, amelyet Magyarország egy tőkés országgal kötött. A szerződés másik újdonsága, hogy kilátásba helyezte olasz–magyar vegyes vállalatok alapítását.²²⁴

Moro Budapestről Bulgáriába utazott. Szófiában szintén hosszú lejáratú kétoldalú együttműködési szerződést írt alá.²²⁵ A varsói látogatására egy hónappal később került sor (június 26–29.). Az európai kérdésekről folytatott konzultációk mellett szintén szerződéskötések szerepeltek a látogatás menetrendjében. A jelentősebbek az olasz hús- és szénimportról szóltak.²²⁶ Az olasz–csehszlovák kapcsolatok terén nem történt változás 1974-ben sem. Politikai párbeszédéről alig lehet beszélni ebben a relációban, még annyira sem, mint a Róma–Berlin kapcsolatban. És ez az állapot nem magyarázható sem valamiféle hosszabbtávú tendenciával, sem az 1968-as események hatásával. Az olasz–csehszlovák kapcsolatok olyanok maradtak, mintha megállt volna az idő az 1950-es évek elején. Az olasz–albán kapcsolatok szintén rendkívül csekély jelentőségűek maradtak. 1973-ban Albánia Olaszország európai külkereskedelmi partnereinek sorában a 26. helyen állt, a szocialista országok közül pedig csak Észak-Vietnam és Mongólia állt mögötte a sorban. A két ország közötti külkereskedelmi fogalom lassan növekedett ugyan, de volumene mindössze évi 5 milliárd líra körül mozgott.²²⁷

Az olasz–jugoszláv kapcsolatokban csak az 1950-es évek végétől mutatkoztak a politikai együttműködés jelei, előbb az Olaszország–Jugoszlávia–harmadik világ háromszögben, és csak az 1960-as évektől beszélhetünk igazi, folyamatos együttműködésről a két ország. Moro volt az első olasz miniszterelnök, aki a háború után Belgrádba látogatott (1965. november 8–12.). Az enyhülés időszakában mindkét ország valamiféle kapuként igyekezett használni a másikat, a Kelet, illetve a Nyugat

²²³ Az egész olyan bizarr, hogy felmerül az emberben a kérdés, ennyire tudatlanok voltak az akkori magyar külpolitika irányítói, vagy inkább csak az ideológiai elvárásoknak megfelelő mimikriáról van szó, vagy – magunk inkább erre hajlunk – a kettő sajátos, további kutatást igénylő vegyülékét látjuk magunk előtt.

²²⁴ *Annuario IAI*, 1974–1975, 626.

²²⁵ *Annuario IAI*, 1974–1975, 626.

²²⁶ *Annuario IAI*, 1974–1975, 626–627.

²²⁷ *Annuario IAI*, 1973–1974, 280.

felé. A kapcsolatok javulásához, az egymás iránti bizalom növekedéséhez hozzájárult a Belgrád és a Vatikán közötti diplomáciai kapcsolatok fölvétele és a Szent Szék fennhatóságának elismerése a jugoszláviai katolikus egyház fölött. A határok kérdése azonban – ha igyekeztek is nem beszélni róla – nem jutott igazán nyugvópontra, tulajdonképpen még Tito római látogatása (1971. március 26.) után sem. Ezt a kérdést csak az osimói szerződés (1975. november 10.) zárta le, amelynek keretében a két ország véglegesnek ismerte el a közöttük levő határt.²²⁸ Időközben rendeződtek Jugoszlávia és az Európai Közösség kapcsolatai is.²²⁹ A beruházások, hitelek, gazdasági segítség, a kereskedelmi és az emberek közötti kapcsolatok terén Olaszország lett – az NSZK után – Jugoszlávia legfontosabb nyugati partnere. Róma a Jugoszláviával való kapcsolataival egyfelől demonstrálta, hogy Olaszország túllépett a múlton, másfelől azt is, hogy a világban a progresszív erők közé tartozik, hiszen szívélyes kapcsolatokat ápol a kommunista – igaz, el nem kötelezett – szomszédjával is. A Jugoszláviának nyújtott olasz támogatás természetesen hozzájárult a belső reformokat félbehagyó, mindinkább kifáradó Tito-rendszer stabilitásának fenntartásához. Sergio Romano szerint az olasz külpolitika végzete, hogy folyton késlekedett a Jugoszláviához való viszonyában: Sonnino külügyminiszter meg akarta akadályozni a délszláv állam megalakulását, mikor azt a wilsoni elvek alapján egész Európa elfogadta, Mussolini szét akarta bomlasztani, amikor hasznos volt Jugoszlávia léte az európai egyensúly szempontjából, De Gasperi nem alkudott Tito Jugoszláviájával, amely rendkívüli módon felértékelődött a Nyugat szemében a Szovjetunióval való szembefordulása miatt, majd Moro véglegesen elfogadta Jugoszláviát, amikor az már kezdte elveszteni az életerejét.²³⁰

A „kis hidegháború” éveiben (1979–1985), amikor az egyik fő kérdés az ún. eurórakéták befogadása volt, a Craxi-kormány a „tárgyalva telepíteni” formula jegyében arra törekedett, hogy ne szakadjon meg a kelet–nyugati dialógus. A Craxi-féle „keleti politika” az akkori légkörben eleinte egyszerű propagandalépésnek tűnt. Valójában azonban arra a koncepcióra épült, hogy a két szuperhatalom viszonyának megromlása miatt olyan közepes hatalomnak, mint Olaszország, az az érdeke, hogy újrakezdődjön „a Kelettel való tisztességes dialógus”. Ennek jegyében került sor a „kis hidegháború” leghidegebb szakaszában az olasz miniszterelnök belgrádi (1984. február 7.), budapesti (1994. április 11.), majd moszkvai (1984. április 22.) látogatására, valamint a külügyminiszter kelet-németországi (1984. szeptember 17.), lengyelországi (1984. december 20.) útjára és Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter római vizitjére (1985. február 27.). A mából visszatekintve Craxi „új kurzusa”, és a „keleti politika” eredményei jelentéktelennek látszanak, kétségtelen azonban, hogy a szocialista miniszterelnök kereste Olaszország nagyobb külpolitikai szerepét, nyitva kívánta tartani a Kelet és Nyugat között még megmaradt érintkezés csatornáit, és a „kommunista

---

²²⁸ Ferraris 1996, 285–287.

²²⁹ A tagországok már az 1960-as évek elejére megszüntették Jugoszlávia egyoldalú, kifejezetten politikai indítékú segélyezését, azonban szoros kapcsolatban maradtak vele. Jugoszlávia legnagyobb kereskedelmi partnere az EGK maradt, a délszláv állam a többi szocialista országról eltérő megítélés alá esett. Ezt mutatta, hogy Belgrád diplomáciai kapcsolatot létesített Brüsszellel, s még inkább az, hogy a közösség Jugoszláviával szemben nem alkalmazott diszkriminációs elveket, ellenkezőleg a legnagyobb kedvezmény elvét (GSP) alkalmazta. Ezt mutatta az EGK és Jugoszlávia közötti szerződés is (1971. március 19., megújítva és módosítva 1980. április 5-én).

²³⁰ Romano 1993, 168., Lucarelli 2002.

Európának” főként azokkal a politikusaival igyekezett ápolni a kapcsolatokat, akik – Craxi szavaival – „legalább is bizonyos fokig, a saját fejükkel gondolkodnak”.²³¹

4.3. A kétpólusú világtrend összeomlása és az első köztársaság válsága (1989–1993)

Nyugat-Európában valószínűleg Olaszországban volt a legnagyobb hitele Gorbacsovnak és a reformprogramjának (peresztrojka). Az NSZK-ban Kohl kancellár kezdetben egyáltalán nem szimpatizált a fiatal szovjet vezetővel, annak a nagyszájúsága miatt. Margaret Thatchernek ellenben már a megválasztása előtti angliai látogatásakor megtetszett Gorbacsov. London is azonban várakozó álláspontra helyezkedett, látni akarta, mi lesz a moszkvai „nagy kísérletből”. Olaszország rögtön fenntartások nélkül elfogadta az új főtitkárt, szimpatikusnak találta, és a bizalmába fogadta. Tetszett Gorbacsov a katolikusoknak, akik remélték, hogy vele messzebbre lehet jutni a katolikus–kommunisták dialógusban és az egyházak együttműködése terén is, mint akár XXIII. János pápa és Hruscsov éveiben. Tetszett a pacifistáknak, a rakétatelepítések ellenzőinek, hiszen az előző évek nyomozó főfelmeinek a megszűnését ígérte, és tetszéssel fogadták Gorbacsovot az olasz külpolitika irányítói is, hiszen az enyhült európai légkör tágabb a mozgásteret és önállóságot ígért az olyan középhatalomnak, mint Olaszország. Talán a gyárosok és üzletemberek reményei voltak a legnagyobbak, megbűvölte őket a 280 milliós szovjet piac, a „peresztrojka” beindulása esetén várható megrendelések, készek voltak segíteni Gorbacsovnak. Paradox módon az olasz kommunisták voltak a legóvatosabbak, mert ők emlékeztek leginkább a korábban meghirdetett, nagyobb részt füstbe ment tervekre. Mindenesetre az Európai Közösségen belül Olaszországban volt a legszélesebb és a legnagyobb a „peresztrojka párt”. A Szovjetunió és Olaszország „kivételes” gazdasági kapcsolatai Gorbacsov első éveiben fejlődésnek indultak, de az olaszok „előnye” gyorsan megszűnt, amint más országok is beléptek a versenybe, olyanok, amelyek fontosabbak voltak a szovjet külpolitika számára. Majd a szovjet gazdaság összeomlása és Gorbacsov kudarca nemcsak romba döntötte a reményeket, hanem adóssághegyeket is hagyott maga mögött.

A kelet-közép-európai „annus mirabilis” folyamatát nagy figyelemmel kísérték az olasz pártok, érezték az erkölcsi kötelezettségeiket és számoltak a politikai érdekeikkel. Jól mutatja ezt például Giulio Andreotti miniszterelnök szenátusi beszéde (1989. július 26.): „A tizenkettek Európájában reménykedéssel figyeljük a keleti szomszédainkat. A szemünk előtt förmálódik a sorsuk – amely napjaink talán legdrámaibb tapasztalata – a szabadság jegyében. Nem hagyhatjuk ezeket az országokat magukra! Gazdasági válságuk súlyosbodása nemcsak demokratikus fejlődésüket akadályozná, hanem kontinensünk közepén létrehozná a folyamatos instabilitás, a szétesés forrását, és magában hordozná a despotizmus visszatérésének lehetőségét. A kormány javaslata éppen ezért egy közösen kimunkált stratégia, amelynek révén gazdasági eszközökkel segíthetjük a Kelet demokratikus politikai átmenetét. Vegyes vállalatokat kell létrehoznunk, segélyeket, adósságkönnyítéseket adnunk, be kell vonnunk ezeket az országokat a nemzetközi kereskedelembé”.²³²

²³¹ *Mondo Operaio*, 1987. 3. sz.

²³² *Il Corriere della Sera*, 1989. július 27.

Az ún. szocialista országok és a szovjet kommunizmus összeomlása rendkívüli hatást gyakorolt az olasz belpolitika alakulására is. Az Olasz Kommunista Párt átfogó válságba jutott, 1989–1990-ben lényegében megszűnt. Ezzel felborultak az olasz politikai élet 1948 óta kialakult egyensúlyai is. Eloszlott a kommunizmustól való félelem, amely addig nagymértékben hozzájárult a kereszténydemokrata vezetésű hatalmi tömb kohéziójához, a DC kormányzati „leválthatatlanságához”. Egyszerűen nem volt szükség tovább arra az összefogásra, amit OKP hatalmas ereje és a vele való verseny kényszerített ki és tartott életben.²³³ A kommunista fenyegetés elmúltával új módon vetődött fel számos gazdasági és politikai kérdés is. Egyebek mellett tarthatatlanná vált a pártok túlhatalma, az ún. pártokrácia, ráadásul mivel a pártok nem tudtak alkalmazkodni a gyors változásokhoz, átfogó – eszmei, politikai, pénzügyi és erkölcsi – válságba kerültek. Időközben szembeütnővé váltak a gazdasági gondok is, gyorsan növekedett az államadósság és az infláció. Így Olaszország – a súlyos gazdasági és politikai gondjai miatt – a többi nagy EK-országhoz képest sokkal kisebb erővel és tőkével tudott megjeleni a Kelet-Közép-Európában születő „új demokráciák” támogatásánál.

Pedig Olaszország több jó kiinduló ponttal rendelkezett. Több mint egy évtizedes múlt állt már például az olasz kezdeményezésre 1978-ban megalakult és intézményesült Alpok–Adria Munkacsoport mögött. Az együttműködés az Európa kétpólusú megosztottságon való túllépés irányába igyekezett fórumot teremteni. A munkacsoportot a NATO-tagország Olaszország és Bajorország mellett a semleges és EFTA-tag Ausztria, az el nem kötelezett Jugoszlávia, valamint a Varsói Szerződéshez és a KGST-hez tartozó Magyarország alapította. A csoportosulás létrehozása lépést jelentett Közép-Európa mint politikai, kulturális entitás helyreállítása irányába is.²³⁴ Néhány nappal a berlini fal leomlása után a munkaközösség külügyminiszterei – a szintén olasz kezdeményezésre – Budapesten találkoztak és elhatározták a fórum átalakítását, így jött létre a Quadragonále (1989. november 11–12.), amely Csehszlovákia felvételével Pentagonálévá bővült (1990. augusztus 1.). Az együttműködés Lengyelországra való kiterjesztésnek kérdésében már elbizonytalanodott a tömörülés, féltek, hogy Lengyelország magával hozza a lengyel–szovjet kapcsolatok problémáját. Pedig Lengyelország volt a régió legnagyobb, és olasz szempontból egyik legígéretesebb országa, ráadásul a visegrádi csoport aktív résztvevője – vagyis minden ok megvolt a felvételére, amelyről végül az 1991. dubrovniki miniszterelnöki találkozón született meg a döntés.²³⁵ A Pentagonále ezzel Hexagonálévá változott.

Gianni De Michelis külügyminiszternek (1989. július 22.–1992. június 28.) a közép-európai tömörüléssel kapcsolatos elképzelései bizonyos vonatkozásokban emlékeztettek Ciano külügyminiszter 1939 végi – 1940 eleji tervére. Ciano akkor arról álmodozott, hogy az egyre erősebb Németországgal szemben menthetné az olasz pozíciókat, ha Olaszország vezetésével tömörülnének a dunai és balkáni kisállamok. De Michelis olasz és osztrák vezetéssel akarta összefogni a szocialista tábor szétesésének folyamatában árván maradt közép-európai új demokráciákat. Az életerőtől túltengő velencei külügyminiszter a világ és Európa nagy nemzetközi eseményei közepette is nagy dinamizmussal alakította a közép-európai egyesülés sorsát. Kinyilvánított célja volt, hogy a tömörüléssel tulajdonképpen valamiféle előszobát, várószobát teremtsen a közép-európai volt szocialista országok számára, ahol komfortos körülmények között tölthetik el az Európai Közösségbe való felvételük előtti éveket. Hallgatólagosan pedig

²³³ Az olasz pártrendszer válságáról részletesen lásd Horváth 1996, Pankovits 1998.

²³⁴ Dunai 1997, 11.

²³⁵ Favaretto 1994., Annuario IAI 1990–199, 46–47.

De Michelis meg akarta akadályozni, hogy ezek az országok teljesen Németország vonáskörébe kerüljenek, hogy valamiféle, a Rajától Breszt-Litovszkig tartó német gazdasági Commonwealth alakuljon ki.²³⁶ De Michelis terve Olaszország számára számos előnyt ígért. Kiszélesítette volna az ország külpolitikai horizontját, Róma valamiféle híd szerepre tett volna szert a meglevő Európai Közösség és a jövőbeni tagok között, és hozzájárult volna a külügyminiszter szűkebb pátriájának, Velence tartományának és a két nagy hanyatló kikötővárosnak, Velencének és Triesztnak az újjáéledéséhez is. Az olasz külügyminiszter által elképzelt új Közép-Európa, több vonatkozásban hasonlított a régi Osztrák–Magyar Monarchiára: a területi kiterjedésében, multinacionális és multikulturális jellegében, még abban is, hogy – megváltozott értelemben – az orosz és a germán expanzió útjában áll. (Abban nem, hogy a „trónján” Itália és Ausztria ült volna.) Ez az új ruhájú, új programú tömörülés esetleg feltartóztatható volt egyes diszgregációs folyamatokat is. Ennek a viszonylag nagy gazdasági és politikai térségnek a kialakítása nyilvánvalóan közös infrastruktúrákat és mindenekelőtt jelentős pénzügyi forrásokat igényelt volna. Ezekkel azonban sem Olaszország, sem Ausztria nem rendelkezett. A két ország gazdasági ereje szemlátomást kevés volt ahhoz, hogy az egész térség fejlődésének motorja legyen. Ausztria egyébként is a maga EU-csatlakozásával volt elfoglalva, Olaszország pedig – a már említett gazdasági gondjai és az olasz demokrácia elmélyülő intézményi válsága közepette – sokkal kisebb erővel tudott a térség felé fordulni, mint ahogy szerencsésebb időszakban tehette volna. Miközben a Hexagonále különböző bizottságai szorgalmasan készítették a kimutatásokat, hogy milyen előnyöket ígérnek Ausztriának és Olaszországnak a térségbeli beruházások, Csehszlovákiában a német beruházások aránya már 80 százalékra növekedett, és Olaszország még Magyarországon is pozíciókat veszített.²³⁷

1992. december 21-én az olasz külkereskedelmi miniszter aláírta annak a törvénynek a végrehajtási utasítását, amely a közép-európai országokkal folytatott együttműködés támogatására 30 milliárd líra alapot létesített, ez az összeg azonban – nem csak az igényekhez képest – igencsak csekély volt. 1989 és 1992 között az olasz exportból a kelet-közép-európai országok részesedése megduplázódott ugyan, de összességében mindössze 1 százalékról 2 százalékra növekedett, a közvetlen tőkeberuházások összege pedig hasonló arányú növekedés mellett mindössze 0,2 százalékra.²³⁸ A közép- és kelet-európai térségben levő olasz pozíciók gyengeségét, Olaszországnak a versenytársaitól való lemaradását mutatják az olasz–magyar kapcsolatok adatai is: 1991-ben Olaszországba irányuló magyar export, az összes kivitel csupán 8 százalékát tette ki; Magyarországon mindössze 300 olasz–magyar vegyes vállalat működött; a Magyarországon működő olasz tőke 200 millió dollár értékű volt, a Magyarországon eszközölt összes külföldi tőkebefektetéseknek csupán 5 százaléka.²³⁹ Olaszország 1992-re a befektetéseket illetően a közép- és kelet-európai térségben a fejlett ipari országok között a sereghajtó lett. Végző soron – a hazai gazdasági és

²³⁶ Annuario IAI 1989–1990, 64–67., Annuario IAI 1990–1991, 49., Romano 1993, 204–205.

²³⁷ Annuario IAI 1989–1990, 70–75.

²³⁸ Annuario IAI 1992–1993. 176.

²³⁹ A statisztikai adatok ezekre az évekre vonatkozóan nem teljesen megbízhatóak. Az ICE 1991. évre vonatkozó 1992 márciusi adatai például eltérnek az előbbiektől. A vegyes vállalatok számáról például ezt olvashatjuk: Romániában 416, Lengyelországban 235, a volt Jugoszlávia területén 157, a volt Szovjetunió területén 137, Magyarországon 54, Csehszlovákiában 48, Albániában 22, és Bulgáriában 6 vegyes vállalat jött létre.

belpolitikai gondjai miatt – nem volt képes még a korábbi pozícióinak a megőrzésére sem.

A Hexagonále 1992-ben Közép-európai Kezdeményezésre (KEK) változtatta a nevét, és a tömörülés tagországainak száma is rohamosan gyarapodott a következő években (1996 végére 16-ra, szinte már nem is maradt felvehető állam a régióban), mégis a 1990-es évek második felére nyilvánvalóvá vált, hogy KEK mind inkább elvesztette a jelentőségét a résztvevő államok szemében. De Michelis ambiciózus tervéről is kiderült – mint az olasz külpolitika több korábbi közép-európai tervéről –, hogy mutató, ígéretes ugyan, a valódi értéke azonban sokkal kevesebb, mint a névleges.

A kudarc legfőbb okát – a fentebb jelzettekén túl – talán Jugoszlávia széthullásában és a folyamattal kapcsolatos olasz külpolitika hibáiban lehet megjelölni. Az olasz–jugoszláv kapcsolat az 1975. évi osimói szerződést követően Róma keleti politikájának a legsikeresebb relációja volt. Az olasz diplomácia újra meg újra példaként idézte, arra hivatkozott, hogyha sikerült a sok évtizedes ellenséges olasz–jugoszláv viszonyt megváltoztatni, miért ne lehetne másutt is áthidalni a vasfüggönyt. Jugoszlávia azonban sajátos ország, bizonyos értelemben a hidegháború termése volt. A kelet-nyugati szembefordulás segítette hozzá Titót, hogy megerősítse a délszláv állam integritását és függetlenségét, a keleti blokkból való kiátkozás pedig a nemzeti-kommunizmus cementjével fogta össze az államban élő sokféle népet és nemzetet. A két európai „tábor” megszilárdulásával Jugoszlávia valamiféle „kommunista Svájc” szerepre tett szer Európában. A jugoszláv kommunista gazdasági modell kudarcával és Tito halálával, majd a hidegháború végével azonban a délszláv állam elvesztette az összetartó erejét.

A kibontakozó válság és az elinduló széthullás folyamatában Rómának nem volt ereje markáns álláspont kidolgozására, még kevésbé átgondolt politika érvényesítésére – ellenkezőleg az olasz délszláv politikát az improvizációk és a „szerencsétlenkedés” jellemezte leginkább. Kezdetben Olaszországot is – miként a többi EK-országot és az Egyesült Államokat is – Jugoszlávia szétesése, az ország felaprózódásából keletkező veszélyek izgatták elsősorban, Róma is azokat a kísérleteket támogatta, amelyek Jugoszlávia egybetartását célozták. Inkább akart egy nagy délszláv posztkommunista államot a keleti szomszédjának, mint két új nacionalista államocskát, Szlovéniát és Horvátországot, amelyek ráadásul Németország felé tekingetnek. De Michelis külügyminiszter ezért utasította el az ellenzéki pártok sürgetését, hogy Róma ismerje el Szlovénia és Horvátország függetlenségét, még akkor is, amikor ennek szükségességességét az 1991. szeptember 14–15-i velencei találkozón német kollégája már nyomatékosan sürgette.²⁴⁰ Végül, amikor már aligha lehetett más tenni, mint tudomásul venni a történeteket, Róma elővette a háború után Jugoszláviából elüldözött olaszok kártérítési igényét. Kétségtelen ugyan, hogy az olasz álláspont számos reális követelést tartalmazott, mégis évekre megrontotta az olasz–szlovén és az olasz–horvát viszonyt, mert mind a két új ország irredenta mozgatórugókat vélt felismerni az olasz törekvések mögött.²⁴¹ Valójában Olaszország csak egy politikai szempontból

²⁴⁰ *Il Corriere della sera*, 1991. szeptember 16.

²⁴¹ Az olasz–szlovén vitában a szlovén kormány az irredentizmus vádján túl az olaszországi szlovének 100.000-120.000 fő) kisebbségvédelmét kifogásolta. A római kormány pedig az olasz szélsőjobboldali követeléseket nem tette ugyan magáévá, de a háború után elűzött vagy elmenekült olaszok nevében hangoztatott kárpótlási igényeket igen. A kárpótlás kiterjesztését és a külföldiek földtulajdonszerzésének lehetővé tételét követelve évekig blokkolta Szlovénia EU-társulási követeléseit, azaz igyekezett megfizettetni Ljubljanával az

jelentélen kisebbség gondolt a határok módosítására, éppen ennek alapján látszik, hogy mekkorát változott az olasz közvélemény a háború utáni évekhez vagy az 1950-es évek első feléhez képest.

4.4. A második köztársaság – Berlusconiól Berlusconiig

1992–1993-ban Olaszország rendkívül súlyos belpolitikai válságot élt át, a háború után született pártrendszer és a politikai intézményrendszer, az első köztársaság haldoklásának éveit. A válság fő okai és tünetei mindenki számára jól láthatóak voltak: a hidegháborús világrend összeomlásával alapvetően megváltozott az ország geopolitikai helyzete, leomlottak azok a támaszok és védőfalak is, amelyek az olasz politikai rendszert addig életben tartották, napvilágra került, hogy mennyire korrupt az olasz politikai osztály, hogy mennyire nem hatékony politikai intézményrendszer, hogy képtelen megfelelni az országra váró nemzetközi követelményeknek és az új helyzet kihívásainak. A kibontakozás irányára vonatkozóan közmegegyezés alakult ki: csak egy „jó kormányzat” (az első köztársaság helyébe lépő második köztársaság) lenne képes hatékonyan és méltósággal képviselni az ország érdekeit Európában és a világban. Arra a kérdésre, hogy a külpolitikában az új, a „jó kormányzat” honnan is induljon el és merre haladjon lényegében háromféle válasz született.

A magukat „nemzetinek”, „szuverenistának” nevező vízió képviselői (ellenfeleik inkább „nacionalistának” titulálták ezt az irányzatot) szerint a hidegháború korszakában kialakult nyugati nemzetközi rendszer, amely az integrációra, a multilateralitásra és a „korlátozott szuverenitásra” épült, a hidegháború végével elvesztette a funkcióját és értelmetlen a fenntartása. Ezen irányzat képviselői szerint már el is kezdődött, és végbe kell, hogy menjen a dolgok normális rendjéhez való visszatérés, vagyis annak a világrendnek a helyreállítása, amely a csorbíthatlan szuverenitású államokra épül. A „szuverenisták” tulajdonképpen hasonlóképpen interpretálták a hidegháború korszakát, mint Benedetto Croce annak idején a fasisztust, valamiféle betegségként, átmeneti degenerálódásként, a normális fejlődés megszakításaként, amely után a történelem újra visszatér a normális kerékvágásába. Vagyis a „szuverenisták” szerint a hidegháború „betegsége” után ismét a szuverén államok lesznek a nemzetközi rendszer főszereplői. A „szuverenisták” ezért mindenekelőtt erős, tekintélyes, hatékony olasz államot akartak, amely képes az olasz nemzeti érdekek képviselésére a szuverenitásukhoz korábban Olaszországnál sokkal inkább ragaszkodó, illetve a szintén a szuverenitásukat helyreállítani igyekvő államok versenyében. A „szuverenista” irányzat álláspontja szerint a hidegháború korszakában az olasz kormányok nem törekedtek a nemzeti érdekek igazi képviselésére, Olaszország nem volt markáns külpolitikája, az ország lényegében önként alárendelte magát más hatalmaknak, elsősorban az Egyesült Államoknak, és rábízta a maga érdekképviselését is.

Az „integrációpártinak” nevezhető felfogás a nemzetközi kapcsolatok várható fejlődési irányának megítélésében és a teendők kijelölésében tért el leginkább a „szuverenistától”. Vitatta, hogy a hidegháború után valamiféle visszatérés történik a korábbi korszakokhoz, az államok teljes szuverenitására épülő világhoz, állított, hogy

---

„európai belépő” árát. Végül miután Ljubljana engedményeket tett – lehetővé tette a külföldiek ingatlanszerzését –, 1996–1997-re az olasz–szlovén kapcsolatok nyugvópontra jutottak, mi több, azóta Olaszország kifejezetten Szlovénia EU-integrációs lobbistájaként lépett fel.

nem is lehetséges az ilyen visszatérés. Az „integrációpártiak” természetesen látták a nacionalizmus különféle változatainak újbóli megerősödését, de átmeneti, patológus jelenségnek tartották azt, elsősorban a szovjet birodalom, illetve Jugoszlávia összeomlásával együtt járó utóhatásnak. Az „integrációpártiak” a nacionalizmus lázát különféle gazdasági és kulturális módszerekkel és eszközökkel kívánták gyógyítani, mindenekelőtt az integráció erősítésével, és a kúrákhoz a korábbiaknál is sürgetőbbnek tartották a multilaterális akciókat, és a korábbi Keletnek a nyugati integrációkba való bevonása mellett voltak. Vagyis, szerintük a „jó kormányzatnak” nem a nemzeti érdekek mindenekelőtt való védelme az elsőrendű feladata, hanem az, hogy megtalálja Olaszország helyét és szerepét az átalakuló, de multilaterális együttműködésre épülő nemzetközi rendben. Az „integrációpárti” felfogás szerint Olaszország a hidegháború időszakában lényegében jól döntött a külpolitikai orientációjáról, helyesen választotta ki a szövetségi rendszereket, amelyekbe bekapcsolódott, ugyanakkor erőtlenség, tehetetlenkedés, a kezdeményező készség hiánya jellemezte a külpolitikát. A „jó kormányzatnak” az a feladata, hogy változtasson ezen, de úgy, hogy még inkább járuljon hozzá a szövetségi és integrációs rendszerek hatékonyabb működéséhez.

A fenti két irányzat mellett jelentkezett egy harmadik is, amely egy „újfajta semlegesség” megfogalmazója. Ebben a „neoneutralista” irányzatban különféle áramlatok találkoznak: a csorbítatlan semlegesség hívei, az Amerika-ellenesek, a harmadik világ pártiak, a pacifisták. Ez az irányzat a hidegháború utáni világban a legnagyobb veszélyt „az amerikai imperializmus” szinte korlátlan hatalmában látta, attól félt leginkább, hogy az új nemzetközi rend az Egyesült Államok hatalmára épül. A „neoneutralisták” ezzel a veszéllyel szemben szintén a multilaterális szervezetek, mindenekelőtt az ENSZ Közgyűlésének megerősítését és a Biztonsági Tanács „demokratizálását” sürgették.

Az első köztársaság utolsó két kormányának – a Giuliano Amato első középbal kormányának (1992. június 28.–1993. április 22.) és Carlo Azeglio Ciampi hivatalnok kormányának (1993. április 28.–1994. április 16.) – a külpolitikája az „integrációpárti” irányzathoz sorolható. Természetesen, csak erős megszorításokkal lehet e kormány esetében külpolitikáról beszélni, hiszen mindegyik csupán nagyjából egy-egy évig volt hatalmon, és az időhiány mellett egyiknek sem volt igazán ereje a koncepciózus, hosszabbtávú külpolitikára, inkább csak az ügyek vitelére szorítkoztak. A belpolitikai gondok tengerében azonban szilárd volt az elhatározásuk, hogy Olaszországot olyan állapotba hozzák, hogy részt vehessen a Maastrichtban elhatározott európai gazdasági és monetáris unióban. A feladat nagyságának érzékelésére elég megemlíteni, hogy Olaszország akkoriban az öt „konvergencia kritériumból” egyetlen egynek sem tudott megfelelni, a líra olyan gyenge volt, hogy az Amato-kormány kénytelen volt bejelenteni, hogy a nemzeti valuta kilép az Európai Monetáris Rendszerből, majd a líra 25 százalékos leértékelődés következett. Az 1993-as évre készített költségvetés tervezettel azonban a kormány egyértelművé tette az események menetének megfordítására irányuló szándékát: példátlan mértékű, több mint 90.000 milliárd líra. kiadás-csökkentést, illetve bevételnövelést tűzött ki célul. Az olasz politikai osztályon belül az ún. „Európa párt” erejét egyértelműen demonstrálta, hogy a javaslatból törvény lett. A Ciampi-kormány által készített 1994-es költségvetés nem volt ennyire bátor és szigorú, de az elődje által kitűzött célokat tartotta szem előtt, és sorra megoldotta az uniós-tagságból eredő napirenden levő feladatokat is. (A Ciampi-kormány időszakában fogadta el az olasz parlament az első köztársaságból a másodikba átvezető új választási törvényt is.)

A második köztársaság első kormánya, az első Berlusconi-kormány (1994. május 10.–1994. december 22.) külpolitikája ellenben a „nacionalista” víziót képviselte. Már maga a „Berlusconi jelenség” is az egész világ figyelmét Olaszországra vonta. Berlusconi, a híres/hirhedt milliárdos vállalkozó új ember volt a politikában és új típusú volt az a politikai szervezet is, amelyet maga teremtett – a Forza Italia (Hajrá Olaszország) – az első köztársaság leválthatatlan uralkodó pártjának, a kereszténydemokrata pártnak a romjain. A „Berlusconi jelenség” mellett szintén nagy feltűnést keltettek figyelmet Berlusconi szövetségesei: Umberto Bossi Északi Ligája (Lega Nord) és Gianfranco Fini Nemzeti Szövetsége (Alleanza Nazionale). Az észak-olaszországi regionális érdekeket mindenek elé helyező, arrogáns Északi Ligának nem volt semmiféle nagyobb léptékű politikai víziója, már a nemzetállamot is haszontalan struktúrájának tekintette, hát még az Európai Uniót. A Nemzeti Szövetség pedig alig néhány hónapja alakult át abból a posztfasiszta pártból (Movimento Sociale Italiano), amely a Maastrichti szerződés ratifikációs eljárása során nemmel szavazott. Az első Berlusconi-kormány esetében is azonban csak erős megszorításokkal lehet a külpolitikáról beszélni, hiszen Berlusconi első miniszterelnöksége mindössze hét hónapig tartott, és a külpolitikában az volt a legnagyobb gondja, hogy egyáltalán elfogadtassa a magát az Európai Unióban, hiszen jó néhány állam- és kormányfő nem volt hajlandó parolázni a kormány azon miniszterével, akiknek választói nemrég még fekete ingben feszítettek. Maga Berlusconi – már csak a szövetségeseire való tekintettel is – általánosságokkal és homályos megfogalmazásokkal rejtette az – ellenfelei szerint nem is létező – Európára vonatkozó vízióját. Bizonyos azonban, hogy nem akart áldozatokat tenni az „integráció oltárára”, hanem könnyíteni szeretett volna a vállalkozók terhein, hiszen ezen az úton tervezte a gazdasági növekedés újraindítását, s az is biztos, hogy nem tetszettek neki a maastrichti követelmények, különösen nem a költségvetési deficit drasztikus csökkentését előírók, azokat felesleges „rabláncoknak” tekintette.

A Berlusconi pünkösdi királyságát a jó nemzetközi hírnévvel rendelkező firenzei bankár Lamberto Dini kormánya (1995. január 17.–1996. május 17.) követte. Ennek a kormánynak a külpolitikát majdnem lehetetlen besorolni a „szuverenista” vagy „integrációpárti” vonulatokba, hiszen pártokon kívüli, ügyvivő kormányként működött, s miután keresztül vitte – részben a középbal erők támogatásával – előbb az 1995-ös pót-, majd az 1966. évi költségvetési törvényt lemondott.

1996 tavaszán az előrehozott választásokat a középbal Olajfa-koalíció nyerte meg, és ez a pártszövetség végigkormányozta a köztársaság XIII. törvényhozási ciklusát (1966–2001). Igaz, ez a periódus is elfogyasztott négy kormányt: Romano Prodi kormányát (1996. május 18.–1998. október 9.) majd Massimo D'Alema két kormányát (1998. október 21.–2000. április 4.), végül Giuliano Amato második kormányát (2000. április 25.–2001. június 11.) az Olajfa-kormányok idején azonban végig egyetlen ember volt a külügyminiszter: Lamberto Dini. Hosszú idő után Olaszország végre koncepciózus Európa-politikát folytatott és bizonyos megszorításokkal lehet átfogó külpolitikáról is beszélni. Az Olajfa-kormányok egyértelműen az „integrációpárti” külpolitikai irányvonalat képviselték.

A 2001 tavaszi választásokat elvesztette az Olajfa pártszövetség, és a győztes Szabadság Pólus vezére, Berlusconi alakította meg (2001. június 11.) a ma is működő második kormányát. Választási szövetségének és benne a Forza Italiának a határozott választási győzelme ellenére egyáltalán nem volt könnyű helyzetben, hiszen változatlanul az unióellenes Északi Liga és a volt posztfasiszta Nemzeti Szövetség maradt a két legnagyobb szövetségese. És még gyanakvóbb szemek figyelték az

unióból, mint 1994-ben, ugyanis éppen hogy csak túl jutott az EU az „osztrák eseten”, az Ausztriával szemben – a szélsőjobboldali populista Jörg Haider pártjának (FPÖ) a kormányba való bevonása miatt – bevezetett szankciókon. A második Berlusconi-kormány megalakulása nyilvánvalóan sokkal nagyobb rizikót jelentett az EU számára, mint az „osztrák eset”. Berlusconi azonban sokat tanult az ellenzékben, és igyekezett leszerelni a kormányával szembeni bizalmatlanságot, sőt a több helyről nyíltan kimutatott ellenszenvet.

A külügyminiszteri tárcát a pártonkívüli, vitathatatlanul európai elkötelezettségű Renato Ruggieronak ajánlotta fel. Az intelligens, jóvialis üzletember és karrierdiplomata ragyogó pályát futott be addig: volt a FIAT alelnöke, a WTO elnöke, Olaszország EU-nagykövete Brüsszelben, Prodi miniszterelnöksége idején a kabinetiroda főnöke. A minden ízében nápolyi és olasz, ugyanakkor világpolgár Ruggieronak mindenki a barátja volt, közöttük olyan befolyásos személyiségek, mint Gianni Agnelli vagy Henry Kissinger. Ők ajánlották Berlusconi-nak, és a médiamágnás hallgatott rájuk.²⁴² Több tényezővel azonban – úgy tűnik – nem számolt eléggé. Közöttük azzal, hogy az Európai Unióban ma már, az integráció mai szintjén, több miniszter (mindenekelőtt a gazdasági, a mezőgazdasági, a védelmi, az igazságügyi, a belügyi és a védelmi miniszter) tevékenységének és kompetenciájának jelentős európai dimenziója is van, s ezek a miniszterek csak összehangoltan tudják képviselni az országot, továbbá, hogy ezt az összhangot vagy a miniszterelnöknek vagy a külügyminiszternek kell megteremtenie. Ruggiero úgy kezdett hozzá a külügyminiszteri munkájához, mint ahogy minden posztján dolgozott korábban: teljes szívvel, minden erejével, és természetesnek tartotta, hogy az uniós ügyekben ő irányítja a minisztertársait. Néhány hónap elteltével azonban kezdett kirajzolódni az az ellentmondásos, tragikomikus helyzet, amelyben Róma szavahihetősége is megkérdőjeleződött. Először csak egy-egy kérdésben került szembe egymással a külügyminiszter integrációpárti állásfoglalása az egyes szakminiszterekével. Így például Ruggiero nyilvánvalónak tartotta, hogy Olaszország részt vesz a közös európai katonai szállítógépek (Airbus) megépítésében, a hadügyminiszter azonban egyszer csak bejelentette, hogy Róma kilép ebből a projektből. Majd a belügyminiszterrel és az igazságügyi miniszterrel, sőt egyenesen Berlusconi-val ütközött az európai elfogatóparancs majdani bevezetésének kérdésében. Közben a ligák vezére, Bossi – szintén miniszter – ország-világ előtt azt hajtogatta, hogy Ruggiero „kommunistákkal és volt kommunistákkal” tölti meg az olasz külképviseleteket. Amikor Ruggiero számára nyilvánvalóvá vált, hogy Berlusconi nem áll ki mellette, és nem törekszik az Európai Unióval kapcsolatosan világosságra lemondott (2002. január 5.)

Immár drámai módon vetődött fel, hogy színt valljon a kormány Olaszország európai elkötelezettségéről. Berlusconi úgy kerülte el a koalíción belüli szakítópróbát és azzal nyugtatta meg az Európai Uniót, hogy „ideiglenesen” magához vette a külügyminiszteri tárcát. Azóta is igyekszik kikerülni az akadályokat, kitér az elvi viták elől, hazájában és Európában egyaránt azon van, hogy ne ragadja magával se az „euróoptimista”, se az „eurószeptikus” áramlat, hogy mindenkinek a barátja legyen a gyorsan változó világunkban: George W. Bushnak, José Maria Aznarnak, Tony Blairnek is, meg Jacques Chiracnak, Gerhard Schrödernek is, és természetesen Putyin elnöknek, vagy a magyarok közül Orbán Viktornak és Medgyessy Péternek. Eddig sikerült neki. Ez kétségkívül nem kis teljesítmény.

---

²⁴² Romano 2002, 283.

A Berlusconi-kormány azt a látszatot igyekszik kelteni magáról, mintha minden nagy nemzetközi kérdésben lenne saját álláspontja, azt hangsúlyozza, hogy az előző középbal kormányok külpolitikájától eltérően az olasz nemzeti érdekeket képviseli, hogy a külpolitikája sajátos nemzeti külpolitika, amely különbözik az Európai Unió többi tagországáétól. Ezt a látszatot erősíti, hogy az Európai Uniónak deklaráltnak nincs közös külpolitikája. De lehet, hogy valójában csak egy paradox helyzetről van szó? Olyasmiről, hogy a mai világban és a mai Európai Unióban az államoknak valójában nincs is a régi értelemben vett külpolitikája? (Úgy látszik, hogy még a nagy országoknak se, hiszen Olaszország nyilvánvalóan a négy „nagy” közé számít). Természetesen minden országnak van külügyminisztériuma, diplomáciai testülete, hadserege – az önálló nemzeti külpolitika azonban lehet, hogy aligha több illúzió, délibábnál, amely elavult és jelentőség nélküli ceremóniákban demonstrálódik. Az egyes országok külpolitikáját lehet akár csupán valamiféle „háttér” vagy „árnyék” külpolitikának is tekinteni a valós, a különféle közös akciókban realizálódó, gyakran az Egyesült Államok irányítása alatt vitt külpolitika mellett/mögött. Olaszország esetében a nemzeti külpolitika háttérbe szorulása, eljelentéktelenedése – minden retorika ellenére – szembetűnő, különösen Kelet-Közép-Európa irányában.

Rövidítések, hivatkozások

- ÁDÁM 1981 – Ádám Magda: *A kisantant*. Budapest, 1981. Kossuth Könyvkiadó.
- ADORJÁN 1928 – Adorján György: *Az olasz–magyar batársági szerződés*. Pécs, 1928.
- ADSTANS 1953 – Adstans (Canali, P.): *Alcide De Gasperi nella politica estera italiana, 1944–1953*. Milánó, 1953, Mondadori.
- AGA-ROSSI 1993 –Aga-Rossi, Elena: *Una nazione allo sbando. L’armistizio italiano del settembre*. Bologna, 1993.
- AGA-ROSSI – ZASLAVSKY 1997 – Aga-Rossi, Elena – Zaslavsky, Viktor: *Togliatti e Stalin. Il PCI e la politica estera staliniana negli archivi di Mosca*. Bologna, 1997.
- ALATRI 1959 – Alatri, Paolo: *Nitti, D’Annunzio e la questione adriatica 1919–1920*. Milánó, 1959, Feltrinelli.
- ARDAY 1990 – Arday Lajos. *Térkép csata után*. Budapest 1990.
- ARGENTIERI 2003 – Argentieri, Federigo: *A magyar forrás. Az 1956-os forradalom hatása a nyugat-európai pártokra és az értelmiségre*. Budapest, 2003. PhD-disszertáció (kézirat).
- ATTI 1933 – *Atti del Convegno Volta*. Róma, 1933.
- BADOGLIO 1945 – Badoglio, Pietro: *L’Italia nella seconda guerra mondiale*. Róma, 1945.
- BAER 1970 – Baer, George W.: *La guerra italo-etiopica e la crisi dell’equilibrio europeo*. Bari, 1970, Laterza Editore.
- BAIRATI 1984 – Bairati, Piero: *Vittorio Valletta*. Torino, 1984. Utet.
- BARIÉ 1988 – Barié. O.(szerk.): *L’alleanza occidentale. Nascita e sviluppi di un sistema di sicurezza collettivo*. Bologna, 1988, Mulino.
- BEREND – RÁNKI 1969 – Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest, 1969.
- BIANCHINI 1995 – Bianchini, S. (szerk.): *Roma–Belgrado. Gli anni della guerra fredda*. Ravenna, 1995.
- BOLECH CECCHI 1986 – Bolech Cecchi, D.: *Non bruciare i ponti con Roma. Le relazioni fra l’Italia, La Gran Bretagna e la Francia dall’accordo di Monaco allo scoppio della seconda guerra mondiale*. Milánó, 1986, Giuffrè.

- BOREJSZA 1981 – Borejsza, Jerzy. W.: *Il fascismo e l'Europa orientale. Dalla propaganda all'aggressione*. Bari, 1981, Laterza Editore.
- BOSWORTH 1985 – Bosworth, Richard, J. B.: *La politica estera dell'Italia giolittiana*. Róma, 1985.
- BRECCIA 1980 – Breccia, Alfredo: *La politica estera italiana e l'Ungheria (1922–1933)*. In *Rivista di studi politici internazionali*, 1980. 1. sz.
- CACCAMO 1996 – Caccamo, Francesco: *L'Italia nella corrispondenza tra Masaryk e Beneš all'indomani della prima guerra mondiale*. In *Clio*, 1996. 3. sz.
- CACCAMO 2000 – Caccamo, Francesco: *L'Italia e la „Nuova Europa”. Il confronto sull'Europa orientale alla conferenza di pace di Parigi (1919–1920)*. Milánó, 2000. Luni Editrice.
- CAROCCI 1969 – Carocci, Giampiero: *La politica estera dell'Italia fascista, 1925–1928*. Bari, 1969, Laterza Editore.
- CAROLI 1983 – Caroli, Giuliano: *L'Italia ed il problema nazionale romeno alla conferenza della pace di Parigi, 1919–1920*. In *Storia e politica*, 1983. 3. sz.
- CHABOD 1971 – Chabod, Federico: *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896*. Bari, 1971, Laterza Editore.
- CIANO 2000 – Ciano, Galeazzo: *Diario 1937–1943*. (Szerk.: De Felice, Renzo) Milánó, 2000. Rizzoli.
- CIOCCA 1975 – Ciocca, Pier Luigi: *L'Italia nell'economia mondiale 1922–1940. L'economia italiana nel periodo fascista*. In *Quaderni storici*, 1975. 29–30. sz.
- COLOTTI 2000 – Colotti, Enzo: *Fascismo e politica di potenza. Politica estera 1922–1939*. Milánó, 2000, La Nuova Italia.
- COLOTTI – SALA – VACCARINO – Colotti, E.– Sala, T. – Vaccarino, G.: *La politica dell'Italia nel settore danubiano–balcanico dal patto di Monaco all'armistizio italiano*. Monza, 1966.
- COSMA 1996 – Cosma, Emilia: *Gli italiani in terra romena*. In *Limes*, 1996. 1. sz.
- COVERDALE 1975 – Coverdale, J. F.: *I fascisti italiani alla guerra di Spagna*. Róma–Bari, 1975, Laterza.
- D'AGATA 1970 – D'Agata, R.: *La questione di Trieste nella vita politica italiana dalla liberazione al trattato di pace*. In *Storia e politica*, 1970. 642–670.
- D'AMOJA 1967 – D'Amoja, F. D.: *Declino e prima crisi dell'Europa di Versailles. Studio sulla diplomazia italiana ed europea, 1931–1933*. Milánó, 1967, Giuffrè.
- DE CASTRO 1988 – De Castro, Diego: *La questione di Trieste*. Trieszt, 1988.
- DDI – Documenti diplomatici italiani
- DE FELICE 1965 – De Felice, Renzo: *Mussolini il rivoluzionario, 1919–1920*. Torino, 1965, Einaudi.
- DE FELICE 1966 – De Felice, Renzo: *Mussolini il fascista. La conquista del potere, 1921–1926*. Torino, 1966. Einaudi.
- DE FELICE 1968 – De Felice, Renzo: *Mussolini il fascista. L'organizzazione dello Stato fascista 1925–1929*. Torino, 1968. Einaudi.

- DE FELICE 1974 – De Felice, Renzo: *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929–1936*. Torino, 1974, Einaudi
- DE FELICE 1978 – De Felice, Renzo: *D'Annunzio politico 1918–1938*. Róma–Bari, 1978, Laterza.
- DE FELICE 1981 – De Felice, Renzo: *Mussolini il duce. Lo Stato totalitario 1936–1940*. Torino, 1981. Einaudi.
- DE FELICE 1990 – De Felice, Renzo: *Mussolini l'alleato*. I/1. k. *L'Italia in guerra 1940–1943. Dalla guerra „breve” alla guerra lunga.*, I/2. k. *Mussolini l'alleato. L'Italia in guerra 1940–1943. Crisi e agonia del regime*. Torino, 1990 Einaudi.
- DE GASPERI 1956 – De Gasperi, Alcide: *Discorsi politici*. Roma, 1956, Cinque Lune Editore.
- DE GASPERI 1973 – De Gasperi, Alcide: *Il ritorno alla pace*. Róma, 1977.
- DEGLI ESPINOSA 1973 – Degli Espinosa, Agostino: *Il regno del Sud*. Róma, 1973.
- DE ROBERTIS 1983 – De Robertis A. G.: *Le grandi potenze e il confine giuliano*. Bari, 1983.
- DI NOLFO 1954 – Di Nolfo, Ennio: *Revisionismo nella politica estera di Mussolini*. In *Politico*, 1954. 1. sz.
- DI NOLFO 1960 – Di Nolfo, Ennio: *Mussolini e la politica estera italiana, 1919–1933*. Padova, 1960, Cedam.
- Di Nolfo, Ennio: *La svolta di Salerno come problema internazionale*. In *Storia delle relazioni internazionali*, 1985. 5–28. p.
- DI NOLFO 1994 – Di Nolfo, Ennio: *Storia delle relazioni internazionali 1918–1992*. Bari, 1994, Laterza Editore.
- DI NOLFO 1996 – Di Nolfo, Ennio: *La repubblica delle speranze e gli inganni. L'Italia dalla caduta del fascismo al crollo della Democrazia Cristiana*. Firenze, 1996. Ponte alla Grazie.
- DUNAI 1997 – Dunai Pál: *Regionális együttműködés Kelet-Közép-Európában: befektetés eredmény nélkül!* In *Külpolitika*, 1997. 2. sz.
- DUROSELLE 1968 – Duroselle, J. B.: *Le conflict de Trieste, 1943–1954*. Brüsszel, 1968.
- ELLWOOD 1977 – Ellwood, Dawid, W.: *L'alleato nemico. La politica dell'occupazione angloamericana in Italia 1943–1946*. Milánó, 1977.
- FALSCHI 1990 – Falaschi, Renzo: *L'Albania, questa sconosciuta*. In *Rivista di studi politici internazionali*, 1990. 2. sz.
- FACARETTO 1994 – Favaretto, T.: *Per una visione coerente degli interessi italiani nell'Europa dell'Est*. In *Limes*, 1994. 3. sz.
- FERRARA 2001 – Ferrara, Massimiliano: *Il separatismo croato: Ante Pacelic in Italia durante il fascismo*. In *Rivista di studi politici internazionali*, 2001. 3. sz. 465–490.
- FERRARIS 1996 – Ferraris, Luigi Vittorio (szerk.): *Manuale della politica estera italiana 1947–1993*. Bari, 1996, Laterza Editore.
- FORNARO 1987 – Fornaro, Pasquale: *Crisi postbellica e rivoluzione. L'Ungheria dei Consigli e l'Europa danubiana nel primo dopoguerra*. Milánó, 1987. Franco Angeli.

- GAJA 1995– Gaja, Roberto: *L'Italia nel mondo bipolare. Per una storia della politica estera italiana (1943–1991)*. Bologna, 1995. Il Mulino.
- GALEAZZI 1995 – Galeazzi M.: *Togliatti fra Tito e Stalin*. In S. Bianchini (Szerk.) *Roma–Belgrado. Gli anni della guerra fredda*. Ravenna, 1995. 97–126.
- GÁL 1995 – Gál Gyula: *A dél-tiroli kérdés*. Budapest, 1995. Teleki László Alapítvány Könyvtára.
- GAMBINO 1975 – Gambino, Antonio: *Storia del dopoguerra dalla liberazione al potere DC*. Bari, 1975. Laterza Editore.
- GIANNINI 1934 – Giannini, A: *Documenti per la storia dei rapporti fra Italia e Jugoslavia*. Róma, 1934.
- GINSBORG 1989 – Ginsborg, Paul: *Storia d'Italia dal dopoguerra a oggi. Società e politica 1943–1988*. Torino, 1989. Einaudi.
- GIORDANO 1987 – Giordano, Giancarlo: *Carlo Sforza: il diplomatica 1896–1921*. Milánó, 1987, Angeli.
- GRANDI 1985 – Grandi, Dino: *Il mio paese. Ricordi autobiografici*. Bologna, 1985, Mulino.
- GRASSI 1996 – Grassi, Fabio: *L'Italia e la questione turca (1919–1923). Opinione pubblica e politica estera*. Torino, 1966. Zamorani.
- GUALTIERI 1995 – Gualtieri, R.: *Togliatti e la politica estera italiana dalla resistenza al trattato di pace 1943–1947*. Róma, 1995.
- GUARIGLIA 1950 – Guariglia, Raffaele: *Ricordi 1922–1946*. Nápoly, 1950, Edizioni Scientifiche Italiane.
- GUIDA 1978 – Guida, Francesco: *Romania 1917–1922: aspirazioni nazionali e conflitti sociali*. In *Rivoluzione e reazione in Európa 1917–1924. Atti del convegno storico internazionale*. Perugia, 1978. Róma, 1978, Avanti!
- GUIDA 1984 – Guida, Francesco: *La Bulgaria dalla guerra di liberazione sino al trattato di Neuilly (1877–1919). Testimonianze italiane*. Róma, 1984. Bulzoni.
- GUIDA 1988 – Guida, Francesco: *Ungheria e Italia dalla fine del primo conflitto mondiale al trattato del Trianon*. In *Storia Contemporanea*, 1988. 3. sz.
- GUIDA 1991 – Guida, Francesco – Tolomeo, Rita (szerk.): *Italia e Ungheria 1920–1960. Storia, politica, società, letteratura, fonti*. Cosenza, 1991, Periferia.
- GUILLEN 1986 – P. Guillen: *La France et la question du Haut-Aldige 1945–1946*. In *Revue d'histoire diplomatique*, 1986.
- HALMOSY 1966 – Halmosy Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Budapest, 1966. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HALMOSY 1985 – Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései*. Budapest, 1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HORVÁTH 1980 – Horváth Jenő: *A Democrazia Cristiana*. In Gergely Jenő (szerk.): *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában 1944–1958*. Budapest, 1980. Kossuth Könyvkiadó, 95–151. p

- HORVÁTH 1996 – Horváth Jenő: *Az első Olasz Köztársaság alkonya?* In *Társadalmi Szemle*, 1996. 8–9. sz.
- HORVÁTH 1997 – Horváth Jenő: *Követő külpolitika. az olasz Európa-politika a második világháború után.* In Kiss J. László (szerk.): *A tizenötök Európai. Közösségi politikák – nemzeti politikák.* Budapest, 1997. 145–176. p.
- HORVÁTH 2000 – Horváth Jenő: *Az olasz kapitulációtól a békeszerződésig (1943–1947).* In Erdődy Gábor – Pók Attila (szerk.): *Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára.* Budapest 2000. Korona Kiadó. 335–369. p.
- HORVÁTH 2002 – Horváth Jenő: *Craxi, Bettino (1934–2000).* In *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 2003.* Budapest, 2002. Magyar Lajos Alapítvány. 232–239. p.
- IAI – Istituto Affari Internazionali
- ISPI – Istituto per gli Studi di Politica Internazionale
- JACOMINI 1953 – Jacomini Di San Savino: *Il patto di Tirana del 1926.* In *Rivista di studi politici internazionali*, 1953. 236–260.
- JUHÁSZ 1999 – Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története.* Budapest, 1999. Aula Könyvkiadó.
- KEREKES 1963 – Kerekes Lajos: *Anschluss 1938.* Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó.
- KEREKES 1973 – Kerekes Lajos: *Az osztrák tragédia.* Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó.
- KEREKES 1984 – Kerekes Lajos: *Ausztria hatvan éve 1918–1978.* Budapest, 1984. Gondolat Könyvkiadó.
- KERTÉSZ 1995 – Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947.* Budapest, 1995. Európa–História.
- KIS 1989 – Kis Aladár: *A duce.* Budapest, 1989. Zrínyi Katonai Kiadó.
- KNOX 1984 – Knox, MacGregor: *Il fascismo e la politica estera italiana.* In Bosworth, Richard J. B. – Romano, Sergio (szerk.): *La politica estera italiana 1860–1985.* Bologna, 1984, Mulino.
- LESSONA 1958 – Lessona, Alessandro: *Memorie.* Firenze, 1958.
- L. NAGY 1965 – L. Nagy Zsuzsa: *Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben. Történelmi Szemle*, 1965. 2–3. sz. 256–273. p.
- L. NAGY 1995 – L. Nagy Zsuzsa: *Itália és Magyarország a párizsi békekonferencia idején.* In Romsics (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.* Budapest, 1995. 83–91. p.
- LUCARELLI – 2002 – Lucarelli, Sonia: *L'Italia e i Balcani occidentali.* In *L'Italia nella politica internazionale.* Bologna, 2002. Mulino.
- MAMMARELLA – CACACE 1998 – Mammarella, Giuseppe – Cacace Paolo: *Storia e politica dell'Unione europea (1926–1997).* Róma–Bari 1998.
- MARSICO 1979 – Marsico, Giorgio: *I Problema dell'Anschluss austro–tedesco 1918–1922.* Milánó, 1979. Giuffrè.

- MELCHIONNI 1981 – Melchionni, Maria, Grazia: *La vittoria mutilata. Problemi ed incertezze della politica estera italiana sul finire della Grande Guerra (ottobre 1918–gennaio 1919)*. Róma, 1981. Edizioni di Storia e Letteratura.
- MOSCA 1943 – Mosca, Rodolfo: *Le relazioni internazionali del Regno d'Ungheria 1919–1938*. Budapest, 1943.
- MOSCA 1944 – Mosca, Rodolfo: *La missione Tacoli*. In Corvina, 1944. 1. sz.
- MOSCA 1974 – Mosca, Rodolfo: *L'Austria e politica estera italiana dal trattato di Saint Germain all'avvento del fascismo al potere (1919–1922)*. In *Storia e politica*, 1974. 1–2. sz.
- MOSCA 1975 – Mosca, Rodolfo: *Le relazioni internazionali nell'età contemporanea. Saggi di storia diplomatica 1915–1975*. Firenze, 1975. Leo Olschki.
- NAPOLITANO 1996 – Napolitano, M. L.: *Mussolini e la Conferenza di Locarno*. Urbino, 1996, Editrice Montefeltro.
- NENNI 1981 – Nenni, Pietro: *Tempo di Guerra Fredda. Diari 1943–1956*. Milánó, 1981. Sugarco.
- OLIVI 1993 – Olivi Bino: *L'Europa difficile. Storia politica della Comunità europea*. Bologna, 1993. Mulino.
- Op.O.B.M. – *Opera omnia di Benito Mussolini*. (Szerk.: E. és. D. Susmel) Firenze–Róma, 1951–1980.
- ORLANDO 1960 – Orlando, Vittorio Emanuele: *Memorie 1915–1919*. (Szerk.: Mosca, Rodolfo) Milánó, 1960. Rizzoli.
- ORMOS 1968 – Ormos Mária: *Merénylet Marseille-ben*. Budapest, 1968. Kossuth Könyvkiadó.
- ORMOS 1969 – Ormos Mária: *Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936*. Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó.
- ORMOS 1970 – Ormos Mária: *Háború Etiópia földjén*. Budapest, 1970. Kossuth Könyvkiadó.
- ORMOS 1971 – Ormos Mária: *Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931)*. Történelmi Szemle, 1971. 1–2. sz.
- ORMOS 1983 – Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, 1983. Kossuth Könyvkiadó
- ORMOS 1990 – Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Győr, 1990.
- ORMOS 2000– Ormos Mária: *Mussolini*. Budapest, 2000. Polgart. (Második, kiegészített kiadás)
- PANKOVITS 1998 – Pankovits József: *Az olasz politikai pártok válaszüjtja a 20. század végén*. Budapest, 1998. Napvilág Kiadó.
- PASTORELLI 1967 – Pastorelli, Pietro: *Italia e Albania, 1924–1927*. Firenze, 1967, Biblioteca di Studi Politici Internazionali.
- PASTORELLI 1970 – Pastorelli, Pietro: *L'Albania nella politica estera italiana, 1914–1920*. Napoli, 1970. Jevone.

- PASTORELLI 1973 – Pastorelli, Pietro: *La politica estera fascista dalla fine del conflitto etiopico alla seconda guerra mondiale*. In De Felice, Renzo (szerk.): *Italia fra tedeschi e alleati*. Bologna, 1973.
- PASTORELLI 1987 – Pastorelli, Pietro: *La politica estera italiana del dopoguerra*. Bologna, 1987.
- PETERSEN 1978 – Petersen, Jens: *Hitler e Mussolini, la difficile alleanza*. Bari–Róma, 1978, Laterza Editore.
- PETRACCHI 1982 – Petracchi, G.: *La Russia rivoluzionaria nella politica italiana. Le relazioni italo-sovietiche 1917–1933*. Róma–Bari, 1982, Laterza.
- PETRICCIOLI 1991 – Petriccioli, Marta: *La questione dell'Ungheria occidentale nei documenti diplomatici italiani*. In Gudia, Francesco – Tolomeo, Rita (szerk.): *Italia e Ungheria, 1920–1960. Storia, politica, società, letteratura, fonti*. Cosenza, 1991, Edizioni Periferia. 3–31.
- PIRJEVEC 1993 – Pirjevec, Jože: *Il Giorno di San Vito*. Torino, 1993, Nuova ERI.
- PRITZ 1982 – Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó.
- PRITZ 1999 – Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest, 1999. Osiris Kiadó.
- QUARONI 1956 – Quaroni, Pietro: *Valigia diplomatica*. Milánó, 1956.
- QUARTARARO 1986 – Quartararo, Rosaria.: *Italia, Stati Uniti: gli anni difficili (1945–1952)*. Róma, 1986, Edizioni Scientifiche Italiane.
- RÉTI 1998 – Réti György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában. Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok a Gömbös-kormány megalakulásától a berlini háromhatalmi egyezményig 1932–1940*. Budapest, 1998.
- RÉTI 2000 – Réti György: *Albánia sorsfordulói*. Budapest, 2000, Aula Könyvkiadó.
- RICCARDI 1992 – Riccardi, Luca: *Alleati non amici. Le relazioni politiche tra l'Italia e l'Intesa durante la prima guerra mondiale*. Brescia, 1992, Morcellina.
- ROCHAT 1969 – Rochat, Giorgio: *Mussolini e le forze armate*. In *Il Movimento di Liberazione in Italia*. (1969) 95. sz.
- ROMANELLI 1964 – Romanelli, Guido: *Nell'Ungheria di Bela Kun e durante l'occupazione rumena. La mia missione maggio–novembre 1919*. Udine, 1964, Doretti.
- ROMANO 1984 – Romano, Sergio: *Diplomazia nazionale e diplomazia fascista: continuità e rottura. Affari Esteri*, 1984, 440–454.
- ROMANO 1993 – Romano, Sergio: *Guida alla politica estera italiana*. Milánó, 1993. Rizzoli.
- ROMANO 2002 – Romano, Sergio: *Guida alla politica estera italiana. Da Badoglio a Berlusconi*. Milánó, 1993. Rizzoli libri.
- ROMSICS 1990 – Romsics Ignác: *Bethlen István külpolitikája, 1921–1931. Századok*, 1990. 5–6. sz. 577–614.
- ROMSICS 2000 – Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2000, Osiris Könyvkiadó.

- ROMSICS 2001 – Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2001.
- RUMI 1968 – Rumi, Giorgio: *Alle origini della politica fascista 1918–1923*. Bari, 1968, Laterza Editore.
- RUMI 1974 – Rumi, Giorgio: *Mussolini, „Il Popolo d'Italia” e l'Ungheria (1919–1922)*. In *Storia Contemporanea*, 1974. 4. sz. 675–696.
- SALVEMINI 1952 – Salvemini, Gaetano: *Mussolini diplomatico. 1922–1932*. Bari, 1952, Laterza Editore.
- SANTARO 1991 – Santoro, Carlo: *L'Italia dall'unità ad oggi*. Milánó, 1991.
- SAIU 1999 – Saiu, Liliana: *La politica estera italiana dall'Unità a oggi*. Róma–Bari, 1999, Laterza.
- SÁVOLY 1984 – Sávoly Mária: *Athéni menetelés. Olaszország háborúja Görögország ellen 1940–1941*. Budapest, 1984, Kossuth Könyvkiadó.
- SETON-WATSON 1992 – Seton-Watson, Hugh: *Le democrazie impossibili. L'Europa orientale tra due guerre mondiali. (Eastern Europe between the Wars, 1918–1941.)* Messina, 1992.
- SERRA sd. – Serra, Enrico (szerk.): *L'accordo De Gasperi–Gruber nei documenti diplomatici italiani ed austriaci*. Trento, sd. Regione Autonoma Trentino–Alto Adige.
- SFORZA 1946 – Sforza, Carlo: *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*. Milánó, 1946, Mondadori.
- SFORZA 1952 – Sforza, Carlo: *Cinque anni a Palazzo Chigi. La politica estera italiana dal 1947 al 1951*. Róma, 1952, Altante.
- SUVICH 1984 – Suvich, Fulvio: *Memorie 1932–1936*. Milánó, 1984.
- TARCHIANI 1955 – Tarchiani, A.: *Dieci anni tra Roma e Washington*. Verona, 1955, Mondadori.
- TOLNAI 1987 – Tolnai Gábor: *Szóbeli jegyzék. Róma 1949–1950*. Budapest, 1987. Magvető Könyvkiadó.
- TOSCANO 1934 – Toscano, Mario: *Il patto di Londra. Storia diplomatica dell'intervento italiano (1914–1–1915)*. Bologna, 1934, Zanichelli.
- TOSCANO 1936 – Toscano, Mario: *Gli accordi di San Giovanni di Morina. Storia diplomatica dell'intervento italiano (1916–1917)*. Milánó, 1936, Giuffrè.
- TOSCANO 1956 – Toscano, Mario: *Le origini diplomatiche del Patto d'Acciaio*. Firenze, 1956, Sansoni.
- TOSCANO 1966 – Toscano Mario: *Dal 25 luglio all'8 settembre*. Firenze, 1966, Le Monnier.
- TOSCANO 1967 – Toscano Mario: *Storia diplomatica della questione dell'Alto Adige*. Bari, 1967, Laterza.
- VALDEVIT 1986 – Valdevit, G: *La questione di Trieste 1941–1954. Politica internazionale e contesto locale*. Milánó, 1986, Angeli.
- VALIANI 1966 – Valiani, Leo: *La politica estera dei governi rivoluzionari ungheresi del 1918–1919*. In *Rivista Storica Italiana*, 1966. 4. sz.

- VARSORI 1983 – Varsori, Antonio: *Aspetti della politica inglese verso l'Italia*. In *Nuova Antologia*, 1983. július–szeptember.
- VARSORI 1988 – Varsori, Antonio: *Il Patto di Bruxeless (1948): tra integrazione europea e alleanza atlantica*. Róma, 1988. Bonacci.
- VARSORI 1998 – Varsori, Antonio: *L'Italia nelle relazioni internazionali dal 1943 al 1992*. Róma–Bari, 1998. Laterza.
- VEDOVATO 1979 – Vedovato, G: *Politica estera e scelte europee*. Firenze, 1979, Le Monnier.
- WALCZ 2001 – Walcz Amarylisz, *La Rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*. Róma, 2001. Ambasciata della Repubblica di Ungheria e Accademia di Ungheria in Roma.
- WOLLEMBORG 1983 – Wollemborg, L.: *Stelle strisce e tricolore. Trent'anni di vicende politiche tra Roma e Washington*. Milánó, 1983, Mondadori.
- ZÖLLNER 1998 – Zöllner, Erich: *Ausztria története*. Budapest, 1998. Osiris Kiadó.